

Ο ΔΙΚΑΙΑΡΧΟΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΚΙΚΕΡΩΝΑ

1. Ἡ ὑπόμνηση ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἔγινε προσιτὴ στοὺς Ρωμαίους ἀπὸ τὸν Κικέρωνα ἀποτελεῖ κοινοτοπία¹: ὅταν ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐπιστήμη ἔφτασαν ἀπὸ τῆς Ἑλλάδα, δὲν ὑπῆρχε στὴ Ρώμη γλωσσικὸ ὄργανο κατάλληλο γιὰ νὰ συζητηθεῖ², καὶ ἡ μετάφραση στὰ λατινικὰ τοῦ ἐξαιρετικὰ ἀναπτυγμένου λεξιλόγιου τῆς ἑλληνικῆς διανόησης³ ἦταν στὸ μεγαλύτερο μέρος ἔργο ἑνὸς ἀνθρώπου, τοῦ Κικέρωνα, ὁ ὁποῖος δημιούργησε πολλοὺς ἀφηρημένους ὄρους ποὺ χρησιμοποιοῦνται καὶ σήμερα στὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἐπιστήμη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης⁴. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου του ὅμως σταματᾷ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο· σχεδὸν κανεὶς δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν οὐσιαστικὴ συμβολὴ του στὴ φιλοσοφία γενικὰ, οὔτε ἐρευνᾷ ἂν —καὶ ὡς ποῦ— εἶχε ἐμβαθύνει στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία⁵.

Ἡ εὐθύνη γι' αὐτὴ τὴν ὑποτίμηση δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ὀλόκληρη στοὺς ἐρευνητές. Πρῶτα-πρῶτα ἡ ἐποχὴ τοῦ Κικέρωνα δὲν διακρίνεται γιὰ κάποια γνήσια ἱκανότητα νὰ φιλοσοφήσει, καὶ ὅλες οἱ σχολὲς περνοῦν τότε περίοδο παρακμῆς⁶. Ἐπειτα βοήθησε ἀθέλητα καὶ ὁ ἴδιος σ' αὐτὴ τὴν ὑποτίμηση, μὲ τὴν ἄτυχη φράση του: *ἀπόγραφα sunt, minore labore fiunt; verba tantum adfero, quibus*

1. Βλ. H. J. Rose, *Ἱστορία τῆς Λατινικῆς λογοτεχνίας*, I-II, μτφ. Κ. Χ. Γρόλλιου, Ἀθήνα 1978 (*1936), I 164 κ.έ.

2. Ἀκόμα καὶ ὁ Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, I-VIII, Einf. K. Christ, Darmstadt 1984 (*1902/4), V 245, παρὰ τὴ δυσμενὴ διάθεση ἀπέναντί του, δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ὁ Κικέρων εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ κλασικοῦ λατινικοῦ (πεζοῦ) λόγου.

3. Γιὰ τὴ γνώση καὶ τὴ χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους βλ. Ν. Πετρόχειλου, *Ρωμαῖοι καὶ Ἑλληνισμός: μιὰ διαλεκτικὴ σχέση*, μτφ. Ἑλ. Περάκη-Κυριακίδου - Σ. Κυριακίδου, Ἀθήνα 1984 (*1974), 23 κ.έ.

4. Ὡσει Ν. Χ. Κονομῆ, *Ἀπὸ τὴν Ἱστορία τῆς Λατινικῆς γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1979, 59 κ.έ.

5. Ὁ Κ. Τσάτσος, *Κικέρων*, Ἀθήνα χ.χρ., 205 κ.έ., ποὺ βλέπει μὲ πολλὴ συμπάθεια τὸν Κικέρωνα ὡς ἄνθρωπο ποὺ ἔζησε καθυστερημένα μιὰν ἐποχὴ ποὺ εἶχε περάσει, καὶ σὲ περιστάσεις ποὺ ἦταν πάνω ἀπὸ τὶς δυνάμεις καὶ τὶς προοπτικὲς του καθὼς ἔρχονταν νέες πολιτικακῆς μορφές, δὲν τὸν θεωρεῖ φιλόσοφο ἀλλὰ ἐκλαϊκευτὴ τῆς φιλοσοφίας.

6. Εἶναι πολὺ μελαγχολικὲς οἱ σελίδες μὲ τὶς ὁποῖες ὁ J. Burkhardt, *Griechische Kulturgeschichte*, I-IV, Einl. W. Kaegi, München 1982 (*1898/1902), IV 593 κ.έ., τελειώνει τὸ ἔργο του μὲ ἀναφορὰ στὴν ἐποχὴ τοῦ Κικέρωνα.

*abundo*⁷, στην οποία στηρίχθηκε ή άποψη ότι ο Ρωμαίος ρήτορας ήταν στα ζητήματα της φιλοσοφίας άπλως αντιγραφείας⁸. Και άποδείχθηκε βέβαια με πειστική έπιχειρηματολογία⁹ ότι τον χαρακτηρισμό *άπόγραφο* τον χρησιμοποιεί ο Κικέρων για ένα συγκεκριμένο έργο του (σχετικό με τη λατινική γλώσσα, για τó όποιο ύποθέτουν τόν τίτλο *De lingua latina*) και όχι για τις φιλοσοφικές του δημιουργίες, ή ύποτίμησή του όμως συνεχίζεται, με άποκορύφωμα πρόσφατα να άμφισβητηθεί άκόμη και τó άν διάβαζε άπευθείας κείμενα της έλληνικής φιλοσοφίας (ιδιαίτερα τού 'Αριστοτέλη και τών άλλων Περιπατητικών) και να θεωρηθεί ότι για τó μεγαλύτερο μέρος τών πληροφοριών του άντρέχε σε μεταγενέστερα έγχειρίδια, δοξογραφίες κτλ.¹⁰.

Η όλοπλευρη άποτίμηση τού Κικέρωνα ως φιλόσοφου βρίσκεται πέρα άπό τά όρια της μικρής αυτής μελέτης. Δέν είναι δυνατό σε λίγες σελίδες να εκτιμηθεί ή προσφορά τού μεγάλου Ρωμαίου ρήτορα στη φιλοσοφία, άφοϋ και ó ίδιος φαίνεται ότι κάποτε ταλαντευόταν μεταξύ πολιτικής και φιλοσοφίας¹¹, και πολλοί δέν ξέρουν άν πρέπει να τόν θεωρήσουν μετριότατο μεταφραστή τών 'Ελλήνων φιλοσόφων χωρίς έπαρκή γνώση της έλληνικής γλώσσας¹², ή να τόν όνομάσουν δημιουργό της ρωμαϊκής 'Αναγέννησης¹³. Για τή λύση αυτών τών

7. *Ad Att.* XII 52.3.

8. Rose, I 187, 187⁹⁵ (=379). 'Ο Mommsen, *ό.π.*, V 288, άνάγει τήν έκφραση *άπόγραφο* στα φιλοσοφικά έργα τού Κικέρωνα που γράφτηκαν με «μεγάλη ταχύτητα και στρυφνότητα» τόν τελευταίο χρόνο της ζωής του, πάνω σε «πολύ άπλή συνταγή», με «ώμη μίμηση τών λαϊκών άριστοτελικών έργων» και ως «συρραφή σε έναν πρόχειρο διάλογο» συγγραμμάτων —άπό διάφορες φιλοσοφικές σχολές— που πραγματεύονταν τó ίδιο θέμα ή κρίση είναι όλοφάνερα άδικη.

9. K. X. Γρόλλιου, 'Η επίδρασις της πλατωνικής παραδόσεως επί της θεολογίας τού Κικέρωνος, *Πλάτων* 4 (1952), 266⁹, όπου συσχετίζονται οι έπιστολές *Ad Att.* XII 52 και 53. Βλ. και K. X. Γρόλλιου, *Κικέρων και πλατωνική 'Ηθική*, 'Αθήνα 1960, 108 κ.έ.

10. Έτσι P. Moraux, *Der Aristotelismus bei den Griechen von Andronikos bis Alexander von Aphrodisias. I. Die Renaissance des Aristotelismus im I. Jh. v. Chr.*, Berlin/New York 1973, 42, 50 κ.έ., βλ. και 219.

11. Πλουτ., *Κικ.* 4.3: *ó δέ Κικέρων εκείν' ήγάπα κάκεινοις προσείχε μάλλον, διανοούμενος, ει παντάσιν έκπέσει τού τά κοινά πράσσειν, δεύρο μετεγκάμενος τόν βίον εκ της άγοράς και της πολιτείας εν ήσυχία μετά φιλοσοφίας καταζήν*, πρβ. *Ad Att.* II 12.4: *και Κικέρων ó φιλόσοφος τόν πολιτικόν Τίτον άσπάζεται*.

12. Αυτό διαψεύδεται άπό τó άνέκδοτο που παραθέτει ó Πλουτ., *Κικ.* 4.6-7: *λέγεται δέ τόν 'Απολλώνιον οϋ συνιέντα τήν ρωμαϊκήν διάλεκτον δεηθηναι τού Κικέρωνος έλληνιστί μελετήσαι τόν δ' ύπακοϋσαι προθύμως, (...) τόν δ' 'Απολλώνιον (...) επείν: «σε μέν, ω Κικέρων, έπαινώ και θαυμάζω, της δ' 'Ελλάδος οικτίρω τήν τύχην, όρϋν, ά μόνα τών καλών ύπελετέτο, και ταυτα 'Ρωμαίοις διά σου προσγινόμενα, παιδείαν και λόγον»*.

13. Βλ. Γρόλλιου, *Κικέρων* 1 κ.έ., ότι ή έρευνα διατύπωσε κατά καιρούς ποικίλες άπόψεις για τις φιλοσοφικές προτιμήσεις τού Κικέρωνα και τή σημασία τού φιλοσοφικού του έργου, χωρίς να έχει καταλήξει σε άσφαλή συμπεράσματα. 'Ο I. Düring, *Von Aristoteles bis Leibnitz; einige Hauptlinien in der Geschichte des Aristotelismus, στο Aristotelismus in der neueren*

προβλημάτων εἶναι ὅμως δυνατὴ μιὰ πρώτη δειγματοληψία, μὲ στοιχεῖα ποὺ μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὸ πιὸ «έσωτερικό» ἔργο του, τίς Ἐπιστολές (*Epistulae*), ἰδιαίτερα αὐτές ποὺ ἀπευθύνονταν πρὸς τὸν Ἀττικὸ. Πρόκειται γιὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν ἕναν παλιότερο φιλόσοφο, τὸν Δικαίαρχο, μὲ τὸν ὁποῖο συνέδεε, φαίνεται, τὸν Κικέρωνα κάποια ἐκλεκτικὴ συγγένεια.

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κικέρωνα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ τῆς ἀξία, ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας ἀπαράμιλλο ὄρυχείο πληροφοριῶν κάθε εἴδους¹⁴. Σὲ ἕνα σύνολο 931 Ἐπιστολῶν¹⁵ (ἀπὸ τίς ὁποῖες 70 προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν του), τὰ γράμματα στὸν φίλο του Ἀττικὸ ἀποτελοῦν ξεχωριστὴ κατηγορία¹⁶. Ἐχουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ποιικιλία τῶν θεμάτων τους καὶ δείχνουν πόσο οἱ σχέσεις τοῦ ρήτορα μὲ τὸν Τίτο Πομπώνιο Ἀττικὸ ἦταν στενότερες ἀπὸ ὅσο μὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο ὁ Ἀττικὸς, ἐκτὸς ἀπὸ ἀγαπημένος φίλος καὶ σύμβουλος στὰ προβλήματα τῆς δημόσιας καὶ ἰδιωτικῆς ζωῆς τοῦ ρήτορα, ἦταν καὶ κριτικὸς τῶν φιλολογικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Κικέρωνα, καὶ ἐπιπλέον κάτοχος ὄχι μόνο μιᾶς τεράστιας περιουσίας, ἀλλὰ καὶ μιᾶς πολὺ μεγάλης βιβλιοθήκης, ποὺ βρισκόταν πάντοτε στὴ διάθεση τοῦ φίλου του¹⁷. Ἡ οἰκειότητα τῶν δύο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ φραστικὴ διατύπωση τῶν *Epistulae* πρὸς τὸν Ἀττικὸ εἶναι ἀνεπίσημη καὶ πλησιάζει τὴν καθημερινὴ ὁμιλία¹⁸: ἐπιπλέον, ὅταν τοῦ γράφει ὁ Κικέρων, χρησιμοποιοῖ ἄρκετους ἑλληνικοὺς ὄρους, πράγμα ποὺ γίνεται —σὲ μικρότερο βαθμὸ ὅμως— καὶ στίς Ἐπιστολές πρὸς τοὺς οἰκείους του, ἐνῶ, ὅταν γράφει γιὰ τοὺς πολλοὺς, προτιμᾷ νὰ δίνει μὲ λατινικὴ λέξη τὴ σημασία τῆς ἑλληνικῆς (ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται γιὰ φιλοσοφικοὺς ὄρους) γιὰ νὰ μὴν ἀλλοιώνει τὸν χαρακτήρα τῆς λατινικῆς γλώσσας¹⁹. Αὐτὸ ποὺ εἰδικὰ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι οἱ Ἐπιστολές περιέχουν —σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς

Forschung, hrsg. P. Moraux, Darmstadt 1968 (*1950), 278 κ.έ., μιλώντας γιὰ τὴν ἀνῆση τῶν γραμμάτων στὴ Βαγδάτη στίς ἀρχές τοῦ Θ' αἰώνα μ.Χ. μὲ τὸν χαλίφη Al-Mamun, ποὺ ἱδρυσε τὸν «Ὀἶκο τῆς σοφίας» μὲ ἐντολὴ νὰ μεταφράσουν στὰ ἀραβικὰ ὅλες τίς ἐπιστῆμες ἀπὸ τὰ ἑλληνικά, συριακὰ καὶ περσικά, τὴν παραλληλίζει πρὸς τὴν Ἀναγέννηση ποὺ ἔγινε μὲ τὸν Κικέρωνα, καὶ ἀποκαλεῖ τὸν περίφημο μεταφραστὴ Hunain ibn Ishaq Κικέρωνα τοῦ ἀραβικοῦ πολιτισμοῦ.

14. Ἔτσι L. A. Constans, *Cicéron: Correspondance*, I, Paris 1969 (*1934), 7.

15. Βλ. Constans, ὁ.π., 9 κ.έ., ὅτι τὸ σύνολο τῶν ἐπιστολῶν ποὺ ἔγραψε ὁ Κικέρων ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ.

16. Στὸν *Corn. Nep., Att.* 16, σημειώνεται ὅτι ὁ Ἀττικὸς εἶχε μαζέψει 11 τόμους Ἐπιστολῶν τοῦ Κικέρωνα, ἀπὸ τὴν ὑπατεία ὡς τὸν θάνατο τοῦ ρήτορα: ὑπάρχουν ἄλλα 11 γράμματα πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπατεία, βλ. Constans, ὁ.π., 55-80.

17. *Ad Att.* IV 14.1: *velim domum ad te scribas ut mihi tui libri pateant non secus ac si ipse adesses.*

18. Βλ. Constans, I 42 κ.έ., γιὰ διαφορὲς στοὺς τύπους τῶν λέξεων.

19. Κονομῆ, ὁ.π., 28 καὶ 60.

δικανικούς του λόγους— πολυάριθμες φιλοσοφικές παρατηρήσεις και παραθέματα²⁰, καθώς και αναφορές σε τίτλους έργων (και επίσης κάποτε, άμεσα ή υπαινικτικά, στο περιεχόμενό τους), ώστε για το έργο πολλών μεταγενέστερων φιλοσόφων²¹ που δεν έφτασε ως εμάς άκέραιο, ή άλληλογραφία του ρήτορα αποτελεί μια καλή και πάντως αξιόπιστη πηγή πληροφοριών. Μπορούμε λοιπόν να προχωρήσουμε στο ειδικότερο θέμα μας, από την έκθεση του οποίου αποκαθίσταται ως ένα σημείο ή κάπως μειωμένη εκτίμηση πολλών για τις επιδόσεις του Κικέρωνα στον τομέα τής φιλοσοφίας.

2. Από τους φιλόσοφους τής Έλληνιστικής εποχής, που το έργο τους έχει χαθεί και για τους οποίους ή προσπάθεια για ανασύνθεση τής προσωπικότητάς τους στηρίζεται σε αποσπάσματα, ο περιπατητικός Δικαίαρχος ευνοήθηκε ιδιαίτερα από τον Κικέρωνα²². Το ένα πέμπτο σχεδόν τών αποσπασμάτων του όφειλεται σε αναφορές του ρήτορα²³, οι μισές από αυτές βρίσκονται στις 'Επιστολές του προς τον 'Αττικό.

Σημαντική για τή φιλοσοφική παιδεία του Κικέρωνα ήταν ή μαθητεία του²⁴ κοντά στον Ποσειδώνιο, διάδοχο του Παναίτιου στη Σχολή τής Ρόδου²⁵, οι δύο αυτοί στωικοί φιλόσοφοι θεωρούνται οι κυριότεροι μεταδότες τής διδασκαλίας του Δικαίαρχου²⁶, ώστε ήταν φυσικό να έπηρεάσουν προς αυτή τον Κικέρωνα. Το στοιχείο αυτό όμως δεν θα άρκοῦσε από μόνο του να εξηγήσει την έντονη κλίση του ρήτορα προς τον Δικαίαρχο, αν δεν την ένισχυε κάποια κοινότητα αντίληψών μεταξύ του "Έλληνα φιλόσοφου και του Ρωμαίου. 'Ο Δικαίαρχος, από τή Μεσσήνη τής Σικελίας²⁷, άμεσος μαθητής του 'Αριστοτέλη, υπήρξε, όπως ολα, ή πρώτη γενιά τών μαθητῶν του Περίπατου, αρκετά παραγωγικός συγγραφέας²⁸. Τα έργα του περιλαμβάνουν τομείς όπως ή Πολιτιστική 'Ιστορία,

20. R. Philippson, Cicero; Philosophische Schriften, *RE* VII/A1 (1939) 1177.

21. Ο G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, I-III Frankfurt 1975 (*1832-45), II 253 κ.έ., παρατηρεί ειδικά ότι ή μεταγενέστερη περιπατητική φιλοσοφία δεν έμεινε άριστοτελική, αλλά έγινε υλαϊκή φιλοσοφία, όπως τή βλέπουμε στον Κικέρωνα: δέχεται όμως ότι είναι όπωςσδήποτε έλληνική φιλοσοφία, που έχει μεταταθεί στον ρωμαϊκό κόσμο.

22. Βλ. S. E. Smethurst, Cicero and Dicaearchus, *TAPhA* 83 (1952) 224.

23. Στον F. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles: I. Dikaiarchos*, Basel 1967, τὰ 27 από τὰ 118 αποσπάσματα προέρχονται από επώνυμες αναφορές του Κικέρωνα.

24. Πλούτ., *Κικ.* 4.5, βλ. και Cic., *De nat. deor.* I 6.

25. I. W. Tarn - G. T. Griffith, *Hellenistic Civilization*, (London 1966 (*1927) 349 για τους δύο αυτούς στωικούς βλ. J. M. Rist, *Stoic Philosophy*, Cambridge 1977 (*1969) 173 κ.έ., 201 κ.έ.

26. J. v. Wageningen, Anziehungskraft, *Rh. Mus.* 71 (1914) 420.

27. 'Απ. 1, 1 I και 2 (Wehrli I).

28. 'Η παραγωγικότητά του ήταν βέβαια μετριότατη, αν συγκριθεί με τὰ έργα του 'Αριστοτέλη ή του Θεόφραστου σύμφωνα με τους καταλόγους στον Διογ. Λαερτ., V 22-27, 42-50.

ἡ 'Ιστορία, ἡ Πολιτικὴ 'Επιστήμη, ἡ 'Ιστορία τῆς Λογοτεχνίας, ἡ Φιλοσοφία καὶ ἡ Γεωγραφία, καὶ ὑποστηρίζεται ὅτι μὲ τὴ θεματικὴ ποικιλία τῶν ἔργων του ἄσκησε σημαντικὴ ἐπιρροή πάνω σὲ ἀνθρώπους μεταγενέστερης ἐποχῆς, ὅπως ὁ 'Ερατοσθένης, ὁ Παναίτιος, ὁ Ποσειδώνιος καὶ βέβαια καὶ ὁ Κικέρων²⁹. ἡ αἰτιολογία αὐτὴ δὲν φαίνεται πειστικὴ. 'Ο Δικαίρχος δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὴ Λογικὴ, τὴ Μεταφυσικὴ ἢ τὴ Φυσικὴ —ἀντίθετα ἀπὸ τὸν 'Αριστοτέλη, τὸν Θεόφραστο καὶ τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς ἄλλους Περιπατητικούς— καὶ οἱ συγγραφικὲς προτιμήσεις του δείχνουν μιὰ στροφή ἀπὸ τὸ Λύκειο πρὸς τὴ Στοά³⁰, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ καλύτερα καὶ τὴ διδασκαλία τῶν στωικῶν Παναίτιου καὶ Ποσειδώνιου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔλξη τοῦ Κικέρωνα, ποὺ ἔτρεφε μιὰ προτίμηση γιὰ τὸν *πρακτικὸν βίον*, θεωρητικὸς τοῦ ὁποῦ παρουσιάζεται ὁ Δικαίρχος³¹. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ρήτορας ἀπονέμει στὸν 'Αττικὸ τὸν τίτλο τοῦ κύριου ὁπαδοῦ τοῦ Δικαίρχου (θεωρώντας τὸν ἑαυτὸ του ὁπαδὸ τοῦ Θεόφραστου) καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι ἐκεῖνος εἶχε καλύτερη γνώση τοῦ δικαιοῦ ἔργου, αὐτὰ ὅμως μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ρητορικὲς ὑπερβολὲς ἢ κολακευτικὲς φιλοφρονήσεις³²: τὸ οὐσιαστικὸ εἶναι ὅτι οἱ 'Επιστολὲς τοῦ Κικέρωνα προκαλοῦν ἰδιαίτερη ἐντύπωση γιὰ τὴ μεγάλη ἐκτίμηση τοῦ ἐπιστολογράφου πρὸς τὸν Δικαίρχο καὶ τὸν θαυμασμό γιὰ τὸ ἔργο του, ποὺ τὸ γνώριζε καλά.

Στὰ τέλη Δεκεμβρίου τοῦ 60 π.Χ.³³, μελετώντας ἔργα τοῦ Δικαίρχου μὲ θέμα τὰ πολιτειακὰ συστήματα κάποιων ἑλληνικῶν πόλεων³⁴ καὶ ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὴ πληροφορίαι ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ αὐτά, ὁ Κικέρων θαυμάζει τὸν "Ἐλληνα φιλόσοφο καὶ ἀναφωνεῖ: *o magnum hominem, et unde multo plura didiceris quam de Proclilio*³⁵, καὶ λίγο παρακάτω ἐπιβεβαιώνει γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν θαυμασμό του γιὰ τὴ συγγραφικὴ δεινότητα τοῦ Δικαίρχου: *mihī crede (sed ego te hoc doceo?) mirabilis vir est*. Τὸ γράμμα αὐτό, γραμμένο στὸ "Αντιο ἔπειτα ἀπὸ ἔξι ὀλόκληρους μῆνες χωρὶς ἀλληλογραφία μὲ τὸν 'Αττικὸ, εἶναι καθαρὰ φιλολογικὸ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἐπόμενο, *Ad Att.* II 3, ποὺ περιέχει πολὺ σημαντικὲς πολιτικὲς πληροφορίαι γιὰ τὴ δημιουργία τῆς πρώτης Τριανδρίας Πομπηίου-Καίσαρα-Κράσσου: ὁ Κικέρων ἦταν ἀπασχολημένος τότε μὲ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς

29. Ἔτσι ὁ E. Martini, Dicaearchus (3), *RE* V/1 (1903) 548.

30. Βλ. Wehrli, I 50 κ.ε., ὅτι ἡ ἀγνόηση τοῦ ἀριστοτελικοῦ νοῦ, ὀδήγησε τὸν Δικαίρχο σὲ πολεμικὴ κατὰ τοῦ 'Αριστοτέλη καὶ τοῦ Θεόφραστου.

31. Βλ. σ. 245 κ.ε.

32. *Ad Att.* II 2.2, 12.4, 16.3, VI 2.3, XIII 30.2.

33. Οἱ χρονολογήσεις σύμφωνα μὲ τὸν D. R. Shackleton-Bailey, *Cicero's Letters to Atticus*, I-IV, Cambridge 1965 κ.ε.: ὅπου ὑπάρχει ἀμφισβήτηση σημειώνονται καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν ἐκδοτῶν στὴ σειρά «Les Belles Lettres» (L. A. Constans, J. Bayet, J. Beaujeu).

34. *Ad Att.* II 2.2.

35. 'Ο Proclilius ἔγραψε, βλ. Varro, *Ling. Lat.* V 148, 154, γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ τοπογραφία καὶ τὴ ἀρχαιότητες, Shackleton-Bailey, I 353.

βιβλιοθήκης του στο Agrinum³⁶, βρίσκει όμως την ευκαιρία να διατυπώσει μια σύγκριση του Δικαίαρχου με τον Ήρώδη, που είχε γράψει κίολας την ιστορία της ύπατειας του Κικέρωνα και περίμενε να την διαβάσει³⁷ στον ρήτορα.

Τὰ ἐγκώμια γιὰ τὸν Δικαίαρχο δὲν σταμάτησαν ἐδῶ. Λίγους μῆνες ἀργότερα, στὶς 19 Ἀπριλίου τοῦ 59, τὸ ὄνομα τοῦ φιλόσοφου τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ παίξει μὲ τὴν ἀντίθεσή του, δημιουργώντας τὸ ἐπίθετο *ἀδικαίαρχοι*³⁸, γιὰ τοὺς Πομπηίο καὶ Καίσαρα, ἐπειδὴ ἤθελε νὰ καταφερθεῖ ἰδιαίτερα κατὰ τοῦ δευτέρου γιὰ τὸν ρόλο του στὴν ὑπόθεση τῆς υἱοθεσίας (ἀπὸ πληβεῖο) τοῦ P. Clodius, κάτι ποὺ τοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ βάλει ὑποψηφιότητα γιὰ *tribunus plebis*: *Dicaearchum recte amas. luculentus homo est et civis haud paulo melior quam isti nostri ἀδικαίαρχοι*³⁹. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ὀνόματος τοῦ Περιπατητικοῦ ἐπιτρέπει στὸν ρήτορα νὰ δείξει τὴν προτίμησή του καὶ γιὰ τὸν φιλόσοφο (κυριολεκτικά) καὶ γιὰ τὸν δίκαιο ἄρχοντα: οἱ δυὸ ἄλλοι χαρακτηρισμοὶ ὅμως, *luculentus homo* καὶ *civis haud paulo melior* εἶναι ἀόριστοι⁴⁰, καὶ ἴσως ἀναφέρονται —μὲ ἀντίθεση— στὰ μέλη τῆς Τριανδρίας. Τὸ λογοπαίγνιο ὑποδηλώνει τὴ ζωντανὴ παρουσία τοῦ φιλόσοφου στὴ σκέψη τοῦ Κικέρωνα⁴¹, καὶ ἔτσι δὲν ἀπορεῖ κανεὶς πῶς μετὰ λίγες μέρες (στὶς 29 Ἀπριλίου ἢ τὴν 1 Μαΐου τοῦ 59) ξαναγυρίζει στὸ ὄνομα Δικαίαρχος καὶ παρενθετικὰ χαρακτηρίζει τὸν Περιπατητικὸ ὡς *familiaris* τοῦ Ἀττικοῦ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Θεόφραστο ποὺ δηλώνεται ὡς *amicus* τοῦ ρήτορα: *quoniam tanta controversia est Dicaearcho, familiaris tuo, cum Theophrasto, amico meo*⁴². Πολὺ ἀργότερα, στὶς 28 Μαΐου τοῦ 45, στὸ Tusculum, ὁ Δικαίαρχος χαρακτηρίζεται πάλι *familiaris* τοῦ Ἀττικοῦ: *more Dicaearchi, familiaris tuus*⁴³.

Παρὰ τὰ ὅσα γράφει γιὰ τὸν Θεόφραστο καὶ τὸν Δικαίαρχο καὶ τὶς σχέσεις τοὺς πρὸς τὸν Ἀττικὸ καὶ τὸν ἑαυτοῦ, ὁ Κικέρων δείχνει κλίση πρὸς τὸν Δικαίαρχο, ἢ ὅποια μάλιστα δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξε παροδική μετὰ μιὰ δεκαετία σχεδόν, σὲ ἓνα γράμμα του σταλμένο ἀπὸ τὴ Λαοδικεῖα στὰ τέλη Ἀπριλίου (;) τοῦ 50⁴⁴, χρησιμοποιώντας ἓνα ἔργο τοῦ Ἑλληνα φιλόσοφου⁴⁵,

36. Constans, I 155.

37. Constans, I 180¹.

38. Τὸ λογοπαίγνιο αὐτὸ κατασκευάσματος τοῦ Κικέρωνα δὲν ἀπαντᾷ βέβαια πούθεν ἀλλοῦ, βλ. *LSJ*, 23, «ἀδικαίαρχοι».

39. *Ad Att.* II 12.4; Shackleton-Bailey, I 227, 227¹.

40. Δὲν ξέρουμε τίποτε γιὰ ἀνάμιξη τοῦ Δικαίαρχου στὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ ζωὴ, ἢ γιὰ κάποια τιμητικὴ διάκρισή του ὡς πολίτη.

41. Φαίνεται ὅτι συνέχιζε τὴ μελέτη τῶν *Πολιτειῶν* τοῦ Δικαίαρχου, γιὰ τὶς ὁποῖες γράφει στὸν Ἀττικὸ στὴν *Ἐπιστολὴ* II 2.2.

42. *Ad Att.* II 16.3.

43. *Ad Att.* XIII 30.2.

44. *Ad Att.* VI 2.3; Shackleton-Bailey, III 256.

45. Βλ. παρακ. σ. 247 κ.έ.

βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν παρουσιάσει ὡς ἀξιόπιστη πηγή, πού τὴν ἀποδέχεται καὶ τὴ συνιστᾷ μάλιστα ὁ Ἄττικός: *Peloponnesias civitates omnis maritimas esse hominis non nequam sed etiam tuo iudicio probati, Dicaearchi, tabulis credidi* καὶ λίγο παρακάτω προσθέτει: *etenim erat ἱστορικώτατος*, ἐνοώντας ὅτι ἦταν καλὰ πληροφορημένος, εὐστοχος καὶ δξὺς (ὄχι συγγραφέας ἱστορικός)⁴⁶. Τέλος σὲ ἐπιστολὴ γραμμένη στὶς 22 Φεβρουαρίου τοῦ 49⁴⁷, ἀναφέρει πάλι τὸν Δικαίαρχο —μαζὶ μὲ τὸν Ἄριστόξενο τώρα⁴⁸— γιὰ νὰ ζωγραφίσει πιὸ ἔντονα τὴ διδασκτικὴ ἀνικανότητα τοῦ Διονύσιου, δασκάλου τοῦ γιοῦ του καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ του (καὶ ἀνεψιοῦ τοῦ Ἄττικοῦ), ἀντιπαραθέτοντας τὸν τελευταῖο πρὸς αὐτοὺς πού τοὺς θεωρεῖ πεμπτουσία τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας, ἐπειδὴ μάλιστα εἶναι Περιπατητικοί⁴⁹.

Οἱ κρίσεις τοῦ Κικέρωνα γιὰ τὸν Δικαίαρχο, τόσο αὐθόρμητες κάποιες στιγμές⁵⁰, δείχνουν χαρακτηριστικὰ τὴν ἔλξη του πρὸς αὐτόν. Πρόκειται μάλιστα γιὰ κρίσεις πού βασιζοῦνται σὲ γνώση τῶν ἔργων τοῦ Ἑλλήνα φιλόσοφου, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως.

3. Ἐνα σταθερὸ θέμα στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κικέρωνα μὲ τὸν Ἄττικὸ κατὰ τὴ διάρκειά του 59 π.Χ. εἶναι ἡ ἀντίθεση *πρακτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ βίου*⁵¹, μιὰ ἀντίθεση πού ἀπέναντί της ὁ Κικέρων παίρνει σαφὴ θέση γράφοντας τὰ ἑξῆς: *Nunc prorsus hoc statui ut, quoniam tanta controversia est Dicaearcho, familiari tuo, cum Theophrasto, amico meo, ut ille tuus τὸν πρακτικὸν βίον longe omnibus anteponat, hic autem τὸν θεωρητικόν, utrique a me mos gestus esse videatur. puto enim me Dicaearcho adfatim satis fecisse; respicio nunc ad hanc familiam quae mihi non modo ut requiescam permittit sed reprehendit quia non semper quierim. qua re incumbamus, o noster Tite, ad illa praeclara studia, et eo unde discedere non oportuit aliquando revertamur*⁵². Ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στὸν Θεόφραστο καὶ τὸν Δικαίαρχο σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα πρέπει νὰ ἦταν ὀνομαστή, ἀφοῦ ἀκόμα καὶ στὰ χρόνια τοῦ Κικέρωνα τὴ συνδέανε μὲ τὰ ὀνόματά τους. Ὁ Δικαίαρχος ἦταν ὁ Περιπατητικὸς πού εἶχε ἐξηγήσει ὡς κυρίαρχη δύναμη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς τὴν *φρόνησιν* ἀντὶ τῆς σοφίας, καὶ αὐτὸ προκύπτει ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὸ ὅτι βλέπει τὸν προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου στὸ *πράττειν* καὶ ὄχι στὸ *θεωρεῖν*⁵³. Αὐτὲς τίς

46. Ἐτσι καὶ Shackleton-Bailey, III 257.

47. *Ad Att.* VIII 4.1.

48. Τὸν Ταραντῖνο, θεωρητικὸ τῆς μουσικῆς, ἄμεσο ἐπίσης μαθητὴ τοῦ Ἄριστοτέλη.

49. Wehrli, I 44, μὲ σχόλιο ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ χωρίο· βλ. καὶ Cic., *De fin.* V 3.7.

50. Βλ. ἰδιαίτερα *Ad Att.* II 2.2 καὶ 16.3.

51. R. Hirzel, *Der Dialog*, I-II, Leipzig 1895, I 469f.

52. *Ad Att.* II 16.3 (29 Ἀπριλίου ἢ 1 Μαΐου τοῦ 59 π.Χ.).

53. W. Jaeger, *Über Ursprung und Kreislauf des philosophischen Lebensideals, Scripta Minora I*, Roma 1960 (*1928) 379.

αντιλήψεις του τις φανερώνει και η προτίμησή του για θέματα που είχαν σχέση με την πρακτική ζωή και παρουσίαζαν επίκαιρο ενδιαφέρον (Πολιτιστική Ιστορία, Γεωγραφία, Ιστορία της Λογοτεχνίας κ.ά.). Μια στάση σαν αυτή ήταν επόμενο να τον οδηγήσει σε ρήξη με τον Θεόφραστο και άσκηση πολεμικής έναντιον του για τη σωστή αντιμετώπιση της ζωής, αφού ο τελευταίος ήταν ο ένθερμος υποστηρικτής του *θεωρητικού βίου*, δηλ. της ζωής της αφιερωμένης στην επιστημονική έρευνα. Ο Δικαίρχος, για να ενισχύσει μάλιστα την άποψή του, αναφερόταν στους Έπτα σοφούς, για τους οποίους δεχόταν ότι δεν ήταν όνειροπόλοι, αποξενωμένοι από τον κόσμο, όπως πίστευε ο Πλάτων, αλλά άνθρωποι της πρακτικής ζωής⁵⁴.

Ο Κικέρων, που γνώριζε τη διαμάχη, ίσως από τον δάσκαλό του Φίλωνα και ασφαλώς από τον επίσης δάσκαλό του Αντίοχο Ασκαλωνίτη, υπήρξε σε όλη τη ζωή του όπαδός του *πρακτικού βίου*, που συγγένευε άλλωστε με τη ρωμαϊκή αντίληψη αξιών⁵⁵. Είχε όμως ταυτόχρονα μια φυσική δίψα για παιδεία και γνώση⁵⁶, που τον οδηγούσε κάποιες στιγμές στον *θεωρητικόν βίον*, δηλαδή στη φιλοσοφία· αυτή η στροφή του έγινε έντονη, όταν η πολιτική του δραστηριότητα έμποδίστηκε έντελως. Η εποχή κατά την οποία έγραψε αυτή την *Επιστολή* είναι χαρακτηριστική και έρμηνεύει αρκετά καθαρά την αλλαγή στην προτίμησή του: η Τριανδρία, έπειτα από την άρνησή του να συνεργαστεί μαζί της⁵⁷, του δυσκολεύει τον ρόλο του στην πολιτική σκηνή, και τελικά τον αναγκάζει να αποσυρθεί από κάθε ενεργό πολιτική δραστηριότητα⁵⁸. Επομένως η κάπως αναγκαστική προτίμησή του για το πρότυπο ζωής που υποστηρίζει ο Θεόφραστος δεν μπορεί παρά να είναι —τη στιγμή που γίνεται— απόλυτα ειλικρινής και η όμολογία του έχει σοβαρό τόνο⁵⁹. Το ότι αντιπαραθέτει τον Δικαίρχο στον Θεόφραστο και χαρακτηρίζει τον πρώτο *familiaris* του Αττικού και τον δεύτερο *amicus* δικό του δεν σημαίνει ότι υπαινίσσεται αντίστροφη των ρόλων του Αττικού και του έαυτού του⁶⁰, ανάμιξη δηλ. του Αττικού στην ενεργό πολιτική· όπως είδαμε πρόκειται για φιλοφρονήσεις του Κικέρωνα στον φίλο του⁶¹.

54. Martini, 561 κ.έ.

55. Βλ. P. Boyancé, Cicéron et la vie contemplative, στο «Études sur l'humanisme Cicéronien», *Latomus* 121 (1970) 94-97.

56. Πλουτ., *Κικ.* 2.3: γενόμενος δ' ὥσπερ ὁ Πλάτων ἀξιοῖ τὴν φιλομαθῆ καὶ φιλόσοφον φύσιν, οἷος ἀσπάζεται πᾶν μάθημα καὶ μηδὲ λόγου μηδὲ παιδείας ἀτιμάζειν εἶδος, βλ. καὶ Boyancé, 90.

57. *Ad Att.* II 3.3-4.

58. *Ad Att.* II 7.4.

59. Αντίθετα ὁ Wehrli, I 51, υποστηρίζει ὅτι ὁ Κικέρων χαριτολογεῖ ὅταν παρουσιάζει τὴν ἀναγκαστικὴ ἀπραξία του ὡς συμμόρφωσή του με τὸν *θεωρητικόν βίον*.

60. Boyancé, ὁ.π., 100².

61. Βλ. σ. 242 κ.έ.

Ἔντονη ἀναφορὰ στὸν δικαιοαρχικὸν πρακτικὸν βίον βρίσκουμε δέκα χρόνια ἀργότερα σὲ ἐπιστολὴ σταλμένη ἀπὸ τὸν Κικέρωνα στίς 9 Δεκεμβρίου τοῦ 50 π.Χ. ἀπὸ περιοχὴ κοντὰ στὰ Trebula⁶²: *ac primum illud in quo te Dicaearcho adsentiri negas: etsi cupidissime expetitum a me est et te adprobante ne diutius anno in provincia essem, tamen non est nostra contentione perfectum*. Ὁ Κικέρων εἶχε διατελέσει διοικητὴς τῆς Κιλικίας, καὶ ὁ Ἀττικὸς, παρόλο ποὺ θεωρεῖ αὐτὰ τὰ καθήκοντα πρακτικὸν βίον⁶³, τὸν συμβουλεύει νὰ μὴν παρατείνει τὴ θητεία του ἐκεῖ· καὶ ὁ ρήτορας —ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀπάντησή του— συμφωνεῖ.

4. Ἡ γνώση τοῦ δικαιοαρχικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Κικέρωνα, ἡ ὁποία προβάλλεται στίς ἀναφορές του στὸ πρόσωπο τοῦ φιλόσοφου καὶ στὴ θεωρία του γιὰ τὸν πρακτικὸν βίον, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ κάποια γράμματα πρὸς τὸν Ἀττικὸ. Σ' αὐτὰ ὁ Κικέρων εἶτε ζητᾷ ἀπὸ τὸν Ἀττικὸ νὰ τοῦ στείλει ἔργα τοῦ φιλόσοφου, ποὺ βρίσκονται στὴ βιβλιοθήκη του, εἶτε τὸν πληροφορεῖ ὅτι εἶχε μελετήσῃ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ μὲ σκοπὸ —σχεδὸν πάντοτε— τὴ χρῆση τους στὴ συγγραφὴ δικῶν του ἔργων. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη πολὺ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μιὰ Ἐπιστολή⁶⁴, σταλμένη ἀπὸ τὴ Λαοδίχεια στὰ τέλη Ἀπριλίου⁶⁵ (ἢ τὸ ἀργότερο μέσα στὴν πρώτη ἐβδομάδα τοῦ Μαΐου⁶⁶) τοῦ 50 π.Χ., στὴν ὁποία ἀναφέρεται τὸ ἔργο τοῦ Δικαίρχου *Περὶ τῆς εἰς Τροφωνίου καταβάσεως*⁶⁷: *Peloponnesias civitates omnis maritimas esse hominis non nequam sed etiam tuo iudicio probati, Dicaearchi, tabulis credidi. is multis nominibus in Trophoniana Chaeronis narratione Graecos in eo reprehendit quod maritima secuti sint, nec ullum in Peloponneso locum excipit. cum mihi auctor placeret (<et>denim erat ἱστορικώτατος et vixerat in Peloponneso), admirabar tamen et vix adcredens communicavi cum Dionysio. atque is primo est commotus, deinde quod de deo [cum] isto Dicaearch<e>o non minus bene existimabat quam tu de C. Vestorio, ego de M. Cluvio, non dubitabat quin ei crederemus. Arcadiae censebat esse Lepreon quodam maritimum; Tenea autem et Aliphera et Tritia νεόκτιστα ei videbantur, idque τῶ τῶν νεῶν καταλόγῳ confirmabat, ubi mentio non fit istorum*.

62. *Ad Att.* VII 3.1· τὰ Trebula βρίσκονταν στίς παρυφές τῆς Via Appia, βόρεια τῆς Capua, βλ. L. A. Constans, *Cicéron: Correspondance*, III, Paris 1971 (*1936), 188².

63. Ἔτσι J. Bayer, *Cicéron: Correspondance*, V, Paris 1964, 53², καὶ Wehrli, I 51· ἀντίθετα ὁ Shackleton-Bailey, III 289 κ.έ., ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἀττικὸς θεωρεῖ ἐφαρμογὴ τοῦ πρακτικοῦ βίου τὴν ἐπιστροφή τοῦ Κικέρωνα στὴ Ρώμη καὶ ὄχι τὴν παραμονή του στὴν Κιλικία.

64. *Ad Att.* VI 2.3.

65. Shackleton-Bailey, III 103 καὶ 258.

66. L. A. Constans-J. Bayet, *Cicéron: Correspondance*, IV Paris 1967, 177.

67. Ἀθήν., XIII σ. 594e-f [= Ἀπ. 21, Wehrli I].

itaque istum ego locum totidem verbis a Dicaearcho transtuli. «Phliasios» autem dici sciebam et ita fac ut habeas; nos quidem sic habemus. sed primo me αναλογία deceperat, Φλιοῦς, Ὀποῦς, Σποῦς, quod Ὀπούντιοι, Σπούντιοι; sed hoc continuo correximus.

Οἱ δύο πρώτες περίοδοι αὐτῆς τῆς παραγράφου ἀποτελοῦν ἀπάντηση στὸν Ἀττικὸ, ποῦ ξαναδιαβάζοντας τὸ *De re publica*⁶⁸ ἀμφιβάλλει γιὰ τὸ χωρίο Π 4.8 τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Κικέρωνα: *nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari est, nec praeter Phliuntios*⁶⁹ *ulli sunt, quorum agri non contingant mare.* Ὁ Κικέρων ἐπικαλεῖται λοιπὸν τὸ μέρος τοῦ *Περὶ τῆς εἰς Τροφωνίου καταβάσεως* ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλήσε τὴ διαπίστωση ὅτι οἱ Ἕλληνες στὴν Πελοπόννησο ἴδρυσαν τὶς πόλεις τους παραθαλάσσιες. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Δικαίρχου, ποῦ πρέπει νὰ περιλάμβανε τὸ λιγότερο δύο βιβλία⁷⁰ καὶ ὑποθέτουν ὅτι εἶχε θέμα τὶς ἀπόψεις τοῦ φιλοσόφου γιὰ τὴ μαντική⁷¹, ὁ Κικέρων τὸ ἀναφέρει εἰδικὰ σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ ὡς *Trophoniana Chaeronis narratio*⁷². φαίνεται πὼς αὐτὸν τὸν τίτλο δίνει ὁ ρήτορας (ἢ ὁ Δικαίρχος;) σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ βιβλία, ἢ σὲ ἓνα τμῆμα κάποιου βιβλίου τοῦ συνολικοῦ ἔργου· ὁ τίτλος προέρχεται ἀπὸ τὴ διήγηση ἑνὸς Χαίρωνα, ἀπὸ τὰ κύρια πρόσωπα τοῦ συμποτικοῦ αὐτοῦ διαλόγου⁷³. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποῦ δίνει ἐδῶ ὁ Κικέρων ὑποθέτουμε ὅτι ὁ Χαίρων διατύπωνε σκέψεις γιὰ τὴ σωστὴ τοποθεσία ὅπου ἔπρεπε νὰ χτίζονται οἱ πόλεις⁷⁴ μετὰ (ἢ πρὶν;) ἀπὸ τὴν κάθοδὸ του στὸ σπήλαιο τοῦ Τροφωνίου⁷⁵, στὴ Χαίρωνεια: ἡ μομφὴ τοῦ Δικαίρχου, ποῦ διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Χαίρωνα, γιὰ τὶς παραθαλάσσιες ἑλληνικὲς πόλεις (ὅτι δηλ. ἡ γειτνίαση τῆς πόλης μὲ τὴ θάλασσα, ποῦ ὁδηγεῖ σὲ πιὸ ἐντονη ἐπικοινωνία, ἀποτελεῖ κίνδυνο γιὰ τὰ ἔθνη τῶν κατοίκων, καὶ ὅτι ἡ ἀνηθικότητα τῶν Ἑλλήνων ὀφείλεται στὸν κοσμοπολιτισμὸ τους καὶ τὸ ἐμπόριο) ἀπηχεῖ

68. Τὸ ἔργο ἄρχισε νὰ γράφεται στὰ 54 π.Χ. καὶ πρέπει νὰ ὀλοκληρώθηκε τρία χρόνια ἀργότερα, βλ. Rose, I 188, 188⁹⁹ [=379], με *terminum ante quem* τὴν ἐπιστολὴ *Ad fam.* VIII 1.4 (ἀρχὲς Ἰουνίου τοῦ 51): ὁ Ἀττικὸς φαίνεται νὰ τὸ πρωτοδιάβασε στὰ μέσα Ἰουλίου τοῦ 51, *Ad Att.* V 12.2.

69. Παρόλο ποῦ ὁ Κικέρων ὑπόσχεται νὰ διορθώσει τὴ γραφὴ *Phliuntios* στὴ σωστὴ *Phliasios*, οἱ κώδικες παραδίδουν τὴν πρώτη.

70. Ἀθῆν., XIV, 641c: *Δικαίρχος δ' ἐν πρώτῳ τῆς εἰς Τροφωνίου καταβάσεώς φησιν οὕτως.* Wehrli, I 47.

71. Hirzel, I 320, Wehrli, *αὐτ.*: ἀντίθετα ὁ Martini, 558, πιστεύει πὼς οἱ δικαιοκρατικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ μαντικὴ περιλαμβάνονταν σὲ ἄλλο —αὐτόνομο— ἔργο.

72. *Καταβάσεως* ἀναφέρεται στὸ *Ad Att.* XIII 31.2 καὶ 33.2.

73. Martini, *δ.π.*, Wehrli, *δ.π.*

74. Ὁ Hirzel, I 320¹, παραλληλίζει τὸ γεωγραφικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Χαίρωνα μὲ τὸ ἐνδιαφέρον ποῦ —ὅπως ὑποθέτει— πρέπει νὰ εἶχε ὁ μυθικὸς ἴδρυτὴς τῆς Χαίρωνειας, ὁ ὁποῖος μετατόπισε τὴν πόλη, βλ. Πλουτ., Π. *πολυπραγμ.* I, 515 C (ὁ Hirzel παραπέμπει λαθεμένα: *Περὶ ἀδολεσχίας*), ἀπὸ τὸν δυτικὸ προσανατολισμὸ τῆς σὲ ἀνατολικό.

75. Wehrli, *δ.π.*, Shackleton-Bailey, III 116.

ιδέες τοῦ Πλάτωνα⁷⁶. Τὸ πρόβλημα δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν κατηγορηματικὴ δῆλωση τοῦ Δικαίαρχου: *Peloponnesias civitates omnis maritimas esse καὶ nec ullum in Peloponneso locum excipit*, πὺ δὲν συμφωνοῦσε μὲ πληροφορίες μιᾶς πρὸ σύγχρονης ἱστορικῆς πραγματικότητας. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Ἀττικὸς ἐφιστᾶ τὴν προσοχὴ τοῦ Κικέρωνα, καὶ αὐτὸς (παρὰ τὴν ἐκτίμηση πὺ τρέφει στὸν Δικαίαρχο γιὰ τὴν ὀξύνοιά του καὶ τὴν ἄριστη γνώση τῆς ἱστορίας) προσπαθεῖ νὰ ἐπαληθεύσει τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα τοῦ φιλόσοφου μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Διονύσιου, ἀπελευθεροῦ τοῦ Ἀττικοῦ, πὺ τὸν εἶχε παραχωρήσει στὸ ρήτορα ὡς βοηθὸ γιὰ τὶς φιλολογικὲς του ἐργασίες⁷⁷. Ὁ Διονύσιος τότε, ἂν καὶ ἔκπληκτος καὶ αὐτὸς στὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὴ δῆλωση τοῦ Δικαίαρχου, μὲ ἐπιχειρήματα πὺ ἀντλεῖ e silentio ἀπὸ τὸν ὀμηρικὸ *Κατάλογον νεῶν*⁷⁸, πείθει τὸν Κικέρωνα γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεων τοῦ φιλόσοφου. Μόνον πὺ, ὅταν ὁ Δικαίαρχος μιᾶ γιὰ πόλεις τῆς Πελοποννήσου πὺ εἶναι χτισμένες ὅλες στὴ θάλασσα, πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὴν πρωτοῖστορία τους· ἄλλωστε οἱ μεσόγειες ἀρκαδικὲς πόλεις δὲν τοῦ χρησιμεύουν ὡς ἀνταπόδειξη, ἐπειδὴ λείπουν ἀπὸ τὸν *Κατάλογον νεῶν*⁷⁹: *Tenea autem et Aliphera et Tritia νεόκτιστα ei videbantur, idque τῶ τῶν νεῶν καταλόγω confirmabat, ubi mentio non fit istorum*. Ἀφοῦ λοιπὸν πείσθηκε καὶ ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνᾶς του στὸν Ὀμηρο, ὁ Κικέρων συμπληρώνει ὅτι τὸ χωρίο τὸ πῆρε κατὰ λέξη ἀπὸ τὸν Δικαίαρχο: *ego locum totidem verbis a Dicaearcho transtuli*⁸⁰. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι τὸ χωρίο στὸ *De re publica*, πὺ ἐξαιρεῖ τοὺς Φλιάσιους, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀφοριστικὴ —τουλάχιστον ὅπως μᾶς τὴν παραδίδει ὁ Κικέρων— δῆλωση τοῦ Δικαίαρχου πὺς ὅλες —ἀνεξαίρετα— οἱ πόλεις τῆς Πελοποννήσου εἶναι χτισμένες πάνω στὴ θάλασσα. Τὸ *totidem verbis* ἐπομένως δὲν τηρεῖται στὸ κικερωνικὸ ἔργο μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια.

Τὰ προβλήματα ὅμως πὺ δημιουργεῖ αὐτὸ τὸ χωρίο δὲν περιορίζονται στὸ ποιὰ ἀκριβῶς λόγια τοῦ Δικαίαρχου μεταφέρει (ἢ παραφράζει) ὁ Κικέρων· ἀπορίες δημιουργεῖ καὶ ἡ ἔκφραση: *Dicaearchi tabulis credidi*. Οἱ μελετητὲς ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Κικέρων μὲ τὴ λέξη *tabulis* ἀναφέρεται σὲ γεωγραφικοὺς χάρτες πὺ ὁ Δικαίαρχος προσαρτοῦσε στὰ γεωγραφικὰ του ἔργα (π.χ. *Περίοδος*

76. *Νόμ.* IV, 704 κ.έ.· βλ. καὶ Πετρόχειλου, 93 κ.έ.

77. *Constans*, III 16 καὶ 16², 74³, 211¹. Πρόκειται γιὰ τὸν δάσκαλο τοῦ γιοῦ καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ του, πὺ ὁ Κικέρων χαρακτηρίζει ἀνίκανο, *Ad Att.* VIII 4.1.

78. *Ἰλ.* B 559-624 (γιὰ τὴν Πελοπόννησο).

79. Ἐτσι Wehrli, *δ.π.*· τὸ περίεργο εἶναι ὅτι σὲ ὅλη τὴ συζήτηση δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὶς πόλεις πὺ ὁ Ἀγαμέμνων ὑπόσγεται ὡς προίκα στὸν Ἀχιλλέα, *Ἰλ.* 149-153 [= I 291-295] καὶ πὺ εἶναι *πᾶσαι δ' ἐγγὺς ἁλός, νέεται Πύλου ἠμαθόεντος*.

80. Ὁ Wehrli, I 48, ὑποστηρίζει ὅτι αὐτὴ ἡ δῆλωση τοῦ Κικέρωνα ἀναφέρεται στὸ *De Rep.* II 4.8.

γής) και δὲν ἔχει καμιά σχέση με τὴν *Trophoniana Chaeronis narratio*⁸¹, ἐνῶ ἄλλοι πιστεύουν ὅτι ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται με τὴν ἔννοια «λογιστικά βιβλία». Εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπάρχει κάποιο λογοπαίγνιο πὺ ξεκινᾶ με τὴ λέξη *tabulis* καὶ συνεχίζεται με τὶς λέξεις *multis nominibus, adcredens, crederemus* καὶ σκοπὸ ἔχει νὰ συγκρίνει τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Κικέρωνα με τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Ἀττικοῦ πρὸς δύο διακεκριμένους ἐμπόρους, φίλους καὶ τῶν δύο, τοὺς Vestorius καὶ Clivius, πὺ εἶναι «δικαιαρχοί», γιατί κατάγονται ἀπὸ τὴν πόλη Puteoli —τὴν παλιὰ Δικαιαρχία— τῆς Ἰταλίας⁸². Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸν παραλληλισμὸ τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν δύο φίλων, τοῦ ἐνὸς πρὸς τὸν φιλόσοφο καὶ τοῦ ἄλλου πρὸς τοὺς ἐμπόρους, δηλώνεται καὶ κάποια ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Δικαίαρχο καὶ τοὺς δικαιοαρχικούς —στὴν καταγωγή— πὺ δὲν ἔχουν σχέση με τὸ ἔργο τοῦ φιλόσοφου. Ὅπως δὲποτε τὸ λογοπαίγνιο δὲν δίνει λύση στὴν πραγματικὴ σημασία τῆς λέξης, καὶ δύσκολα μπορούμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἔγινε ἐδῶ γιὰ μεταφορὰ τῆς συζήτησης σὲ ἐμπορικὸ ἐπίπεδο· σίγουρα ἄλλωστε ἡ λέξη δὲν μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται σὲ χάρτες ἄσχετους με τὸ ἔργο, γιατί θὰ ἦταν ἀπίθανο νὰ παραπέμπει ὁ Κικέρων σὲ δύο διαφορετικὰ ἔργα τοῦ Δικαίαρχου, χωρὶς μάλιστα νὰ κατονομάζει τὸ ἄλλο⁸³. Ἔτσι μόνη πειστικὴ ἐρμηνεία⁸⁴ ἀπομένει τὸ ὅτι ὅλη ἡ διήγηση ἦταν γραμμὴν σὲ *πίνακες*, κατὰ τὸ ἔθιμο⁸⁵· ἡ λέξη *tabulis* λοιπὸν σημαίνει ὅτι ἡ διήγηση τοῦ Χαίρωνα παρουσιαζόταν γραμμὴν σὲ *πίνακα* καὶ εἶχε σχέση με τὶς ἐμπειρίες —ὀπτικὲς καὶ ἀκουστικὲς— τοῦ Χαίρωνα κατὰ τὴν ἐπίσκεψη στὸ μαντεῖο. Ἡ μετάφραση *tabulae* χρησιμοποιεῖται ὑποχρεωτικὰ γιὰ τὴ λέξη *πίνακες*, καὶ ἀπὸ ἐδῶ ξεκίνησε τὸ λογοπαίγνιο.

5. Τὸ ὄνομα τοῦ Δικαίαρχου ξαναεμφανίζεται σὲ Ἐπιστολὲς τοῦ Κικέρωνα πρὸς τὸν Ἀττικό, σταλμένες ἀπὸ τὸ Tusculum στὶς 28 (δύο γράμματα) καὶ 29 Μαΐου καὶ στὶς 2 Ἰουνίου τοῦ 45 π.Χ., δηλ. στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ ρήτορα⁸⁶· στὰ τρία ἀπὸ τὰ τέσσερα γράμματα περιέχονται παραγγελίες βιβλίων τοῦ Δικαίαρχου, τὰ ὅποια ὁ Κικέρων σκοπεύει νὰ χρησιμοποιήσει γιὰ τὴ

81. Martini, 560.

82. Ἔτσι R. F. Tyrrell-L. C. Purser, *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, III, London 21914, 2093, Wehrli, ὁ.π., Shackleton-Bailey, III 116· ἐνῶ στὸ Constans-Bayet, IV 178, ὑποστηρίζεται ὅτι στὴν πραγματικότητα ὁ Κικέρων ἀναφέρεται σὲ γεωγραφικούς χάρτες, ἢ μάλλον σὲ στατιστικά (*statistiques*) ὑπομνήματα τοῦ Δικαίαρχου, μαθητῆ τοῦ Ἀριστοτέλη, στὸ 179¹ γίνεται δεκτὴ ἡ δισυμία τῆς λέξης καὶ σὲ μεταφορικὸ ἐπίπεδο.

83. Ἔτσι Wehrli, I 47.

84. Hirzel, I 320².

85. Παιουσάν. IX 39.14: *γράφω δὲ οὐκ ἀκοήν ἀλλὰ ἐτέρους τε ἰδὼν καὶ αὐτὸς τῷ Τροφονίῳ χρῆσάμενος· τοὺς δὲ εἰς τοῦ Τροφονίου κατελθόντας ἀνάγκη σφᾶς, ὅποσα ἤκουσεν ἕκαστος ἢ εἶδεν, ἀναθεῖναι γεγραμμένα ἐν πίνακι.*

86. Ἀντίστοιχα: *Ad Att.* XIII 31.2, 30.2, 32.2, 33.2.

συγγραφή δικῶν του ἔργων. Καί εἶναι γεγονός ὅτι τὸ 45 π.Χ. εἶναι ἡ χρονιά κατὰ τὴν ὁποία εἶδαν τὸ φῶς τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ φιλοσοφικά του ἔργα: τὰ *Academica*, ὁ *Timaeus*, τὸ *De finibus*, ἡ *Consolatio* πρὸς τὸν ἑαυτό του, οἱ *Tusculanae disputationes*, ὁ *Hortensius*, τὸ *De natura deorum*, γράφονται ἢ ἀρχίζουσι νὰ γράφονται αὐτῇ τῇ χρονιά⁸⁷. Αἰτία γιὰ τὴν στροφὴν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν δὲν εἶναι ὅμως μόνο ἡ πολιτικὴ κατάστασις, ἀλλὰ καὶ τὸ βαρὺ πλήγμα ποὺ δέχτηκε ὁ Κικέρων μετὰ τὸν θάνατον, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 45 π.Χ., τῆς κόρης του *Tullia*, στὴν ὁποία εἶχε πολὺ μεγάλη ἀδυναμία. Ὁ Ἀττικὸς στέκεται στὸ πλευρὸν του καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸν βοηθήσῃ νὰ ξαναβρεῖ τὸν ὀμαλὸ προσωπικὸ ρυθμὸν του, πιέζοντάς τον νὰ ἀναμιχθεῖ πάλι ἐνεργῶς στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ρώμης⁸⁸. Δὲν ἀρκεῖται ὅμως σ' αὐτὴν τὴν προτροπὴν, ἀλλὰ συμμετέχει καὶ στίς συγγραφικὰς προσπάθειαι τοῦ φίλου του, προτείνοντας νὰ τοῦ στείλῃ κάποιον ἔργον τοῦ Δικαίαρχου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν: *Quoniam etiamnum abes, Dicaearchi quos scribis libros sane velim mi mittas, addas enim Kataβάσεως*⁸⁹.

Τὸ ἀπόγευμα τῆς ἴδιας μέρας, μετὰ ἓνα δεῦτερον γράμμα πρὸς τὸν Ἀττικόν, ποὺ βρίσκεται στὴν Ρώμην, ὁ Κικέρων τοῦ ἀνακοινώνει τὴν πρόθεσίν του νὰ γράψῃ ἓνα *Πολιτικὸν σύλλογον*⁹⁰ κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Δικαίαρχου: *volo aliquem Olympiae aut ubi vis Πολιτικὸν σύλλογον, more Dicaearchi*⁹¹. Τὴν ἐπόμενὴν μέραν ξαναγράφει στὸν Ἀττικόν καὶ τοῦ ζητᾷ πρόσθετα τὸ ἔργον τοῦ Δικαίαρχου *Περὶ ψυχῆς*, ἐπαναλαμβάνοντας τὴν παραγγελίαν τῆς προηγούμενης μέρας: *Dicaearchi Περὶ ψυχῆς uirosque mittas et Kataβάσεως, Τριπολιτικὸν non invenio et epistulam eius quam ad Aristoxenum misit. Tris eos libros maxime nunc vellem; apti essent ad id quod cogito*⁹². Ὁ Κικέρων ἔλαβε, φαίνεται, κάποιον ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Δικαίαρχου ποὺ τοῦ εἶχε συστήσει καὶ ὑποσχεθεῖ νὰ τοῦ στείλῃ ὁ Ἀττικός, ἀλλὰ τὸν *Τριπολιτικὸν* καὶ τὴν *Ἐπιστολὴν* πρὸς τὸν Ἀριστόξενον δὲν τὰ βρῆκε μέσα στὸ δέμα. Μετὰ τρεῖς μέρας ὅμως πληροφορεῖ τὸν φίλον του ὅτι ἔλαβε τὸ ἓνα βιβλίον τοῦ Δικαίαρχου καὶ περιμένει τὸ ἄλλο: *Dicaearchi librum accepi et Kataβάσεως exspecto*⁹³.

Οἱ ἀλλεπάλληλας αὐτὰς Ἐπιστολὰς τοῦ Κικέρωνα, στίς ὁποῖαι ἀναφέρονται

87. Rose, I 190-194.

88. Πρβ. *Ad Au.* XII 21.5, 23.1, 28.2, 38a, 40.2-3.

89. *Ad Au.* XIII 31.2· τὰ βιβλία τῆς *Περὶ τῆς εἰς Τροφονίου καταβάσεως* εἶχον χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴν συγγραφήν τοῦ *De re publica*, βλ. παραπ. σ. 247 κ.έ., καὶ —ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν διατύπωσιν στὸ γράμμα— δὲν τὰ εἶχε ζητήσῃ πάλι ὁ Κικέρων ἀπὸ τὸν Ἀττικόν.

90. Μήπως *Πολιτικῶν σύλλογον*; Τὸ λάθος θὰ ἦταν πολὺ εὐκόλο γιὰ ἓνα ἀντιγράφεα λατινικοῦ κειμένου ποὺ δὲν ἤξερε ἑλληνικά.

91. *Ad Au.* XIII 30.2.

92. *Ad Au.* XIII 32.2.

93. *Ad Au.* XIII 33.2.

τόσα έργα τοῦ Δικαίρχου, δημιουργοῦν πολλὰ ἐρωτηματικά σχετικά μὲ τὴ θεματικὴ καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων τους ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη προβλήματα σχετικά μὲ ἔργα τοῦ ρήτορα γιὰ τὰ ὁποῖα ἀποτέλεσαν εἴτε τὸ θεματικὸ ἔναυσμα, εἴτε τὸ μορφολογικὸ πρότυπο, εἴτε τέλος ἀπλὰ καὶ μόνο πηγὴ πληροφοριῶν. Ἀπόπειρα γιὰ ἀπαντήσεις σὲ κάποια ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα ἐπιχειρεῖται στὴν ἐπόμενη παράγραφο. Πρὶν ἀπὸ αὐτὴν ὅμως ἀξίζει τὸν κόπο νὰ θυμηθοῦμε κάποιο παράξενο ἐπεισόδιο ποῦ διαδραματίζεται τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ εἶναι σχετικὸ μὲ τὴ συγγραφικὴ καὶ πολιτικὴ δραστηριότητα τοῦ Κικέρωνα.

Τὴν ὥρα αὐτή, ὅποτε ἡ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ ρήτορα βρίσκεται στὸ ὕψιστο σημεῖο τῆς, οἱ παραινέσεις τοῦ Ἀττικοῦ γιὰ δραστηριοποίηση τοῦ Κικέρωνα στὸ πολιτικὸ πεδίο τελεσφοροῦν μὲ τὴ συγγραφὴ μιᾶς *Ἐπιστολῆς* του πρὸς τὸν Καίσαρα⁹⁴, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος χαρακτηρίζει *Συμβουλευτικὸν*⁹⁵ ἢ *Epistula ad Caesarem*⁹⁶. Γιὰ τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ποῦ δὲν δημοσιεύτηκε ποτέ, ξέρομε ἐλάχιστα πράγματα: θὰ πρέπει νὰ περιεῖχε συμβουλὲς σχετικὲς μὲ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς *res publica*⁹⁷. Πρὶν πραγματοποιήσει τὴ δημοσίευσή του ὅμως ὁ Κικέρων ἔστειλε νὰ τοῦ ἐγκρίνουν τὸ κείμενο δύο γνωστοὶ καισαρικοί, ὁ Balbus καὶ ὁ Orpilius⁹⁸, ἀλλὰ αὐτοὶ τοῦ πρότειναν τέτοιες διορθώσεις, ποῦ ἡ ἀποδοχὴ τους θὰ σήμαινε στὴν οὐσία τὸ γράψιμο μιᾶς ἄλλης *Ἐπιστολῆς*⁹⁹. ἔτσι, ὁ ρήτορας ἀνακοινώνει στὸν Ἀττικὸ (μὲ τὸ γράμμα στὸ ὁποῖο τὸν παρακαλοῦσε νὰ τοῦ στείλει τὰ βιβλία τοῦ Δικαίρχου καὶ νὰ προσθέσει καὶ τὸ *Περὶ τῆς εἰς Τροφωνίου καταβάσεως*¹⁰⁰) τὴν τελεσίδικη ἀπόφασή του νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν προσπάθεια ἀσύνταξης τῆς *Ἐπιστολῆς* πρὸς τὸν Καίσαρα. Ὁ Ἀττικὸς, νιώθοντας πὸς στοίχιζε στὸν Κικέρωνα ἡ ἀνάγκη νὰ διατυπώσει μὲ καλυμμένο καὶ ὀρθοειρημένο τρόπο τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ πολιτεία πρὸς τὸν Καίσαρα¹⁰¹, ἐπιμένοντας ὅμως ταυτόχρονα ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀσχοληθεῖ πάλι μὲ τὴν πολιτικὴ ζωὴ, ἀρχίζοντας ἔστω καὶ θεωρητικά, τοῦ πρότεινε, φαίνεται, νὰ διατυπώσει τὶς ἀπόψεις του μὲ κάποια ἄλλη μορφή· ἔτσι ξεκίνησε ἡ προσπάθεια τοῦ φίλου του γιὰ τὸ γράψιμο τοῦ *Πολιτικοῦ συλλόγου*.

6. Ὄταν ὁ Κικέρων ἀνακοινώνει στὸν Ἀττικὸ τὴν πρόθεσή του νὰ συγγράψῃ *Πολιτικὸν σύλλογον* ὅπως ὁ Δικαίρχος, δὲν τοῦ δίνει ἄμεσα τὸν τίτλο

94. *Ad Att.* XIII 26.2.

95. *Ad Att.* XII 40.2.

96. *Ad Att.* XIII 31.3.

97. Ἐτσι J. Beaujeu, *Cicéron: Correspondance*, VIII, Paris 1983, 322.

98. *Ad Att.* XII 51.2, 52.2, XIII 1.3.

99. *Ad Att.* XIII 2.1, 27.1.

100. *Ad Att.* XIII 31.3.

101. Beaujeu, *δ.π.*, 323.

τοῦ ἀντίστοιχου δικαιοαρχικοῦ ἔργου, ἀλλά περιορίζεται στὸν ὑπαιτιγμὸ *Olym-
piae*, ποὺ σημαίνει ὅτι θέλει νὰ διαδραματίζεται τὸ ἔργο του στὴν Ὀλυμπία (ἢ
ὀπουδήποτε ἄλλοῦ: *aut ubivis*). Ἡ ἐπιθυμία τοῦ Κικέρωνα ἔχει ἀσφαλῶς
πρότυπὸ τῆς ἑνᾶν πολιτικὸν διάλογο τοῦ Δικαίαρχου, ποὺ ἄλλοι τὸν ταυτίζουν μὲ
τὸν Ὀλυμπικό του¹⁰², ἄλλοι ὅμως τὸν θεωροῦν διαφορετικὸν διάλογο, ποὺ δὲν
χρειάζεται νὰ διαδραματίζεται στὴν Ὀλυμπία¹⁰³. Ἀλλὰ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο
διατυπώνει τὴν ἐπιθυμία του ὁ Κικέρων δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ ἀμφισβητή-
σεις· πρόκειται γιὰ τὸν Ὀλυμπικό τοῦ Δικαίαρχου, ποὺ πραγματικὰ διαδραμα-
τίζεται στὴν Ὀλυμπία¹⁰⁴. Καλύτερη εὐκαιρία γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν ἐκπρόσωποι
Ἑλληνικῶν πόλεων καὶ νὰ συζητήσουν γιὰ (ἢ καλύτερα νὰ ἐπαινέσουν ὁ
καθένας) τὸ πολίτευμα τῆς πόλης τους¹⁰⁵ ἀπὸ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες δὲν
ὑπῆρχε. Κάτι ἀνάλογο σκέφτεται ὁ Κικέρων, τῆ συγκέντρωση δηλ. κάποιων
Ρωμαίων ἀπεσταλμένων, ὅπου θὰ τοὺς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νὰ ἀναλύσουν τὴν *res
publica*. Ἡ σκέψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παράκληση τοῦ ρήτορα πρὸς τὸν
Ἀττικὸν —ποὺ προηγεῖται ἀμέσως ἀπὸ τὴ δῆλωση ὅτι θὰ γράψει ἕνα *Πολιτικὸν
σύλλογον*— νὰ τοῦ βρεῖ τὰ ὀνόματα τῶν δέκα ἀπεσταλμένων τοῦ Mummius¹⁰⁶,
τοῦ πορθητῆ τῆς Κορίνθου, παράκληση ποὺ σημαίνει ὅτι ἤθελε νὰ τοποθετήσει
τὴ δράση τοῦ ἔργου του στὸ «ἐνδοξο παρελθόν» τῆς Ρώμης¹⁰⁷· καὶ εἶναι
χαρακτηριστικὸ ὅτι μέχρι τὶς 5 Ἰουνίου συνεχῶς —καὶ σχεδὸν πιεστικά— ζητᾶ
ἀπὸ τὸν Ἀττικὸν νὰ τοῦ ξεκαθαρίσει τὴν κατάσταση γιὰ ὀρισμένους ἀπὸ αὐτοὺς
τοὺς δέκα *legati*¹⁰⁸.

Ἡ μορφή λοιπὸν ποὺ διάλεξε γιὰ τὸ ἔργο του ὁ Κικέρων εἶχε πρότυπο τὸν
Ὀλυμπικὸν τοῦ Δικαίαρχου, καὶ τὸ περιεχόμενό του ἦταν ἀσφαλῶς πολιτειολο-
γικὸ. Εἶναι βέβαιο ὅμως ὅτι καὶ τὰ ἄλλα βιβλία τοῦ φιλοσόφου ποὺ τοῦ πρότεινε
ὁ Ἀττικὸς (ἀνάμεσά τους ὁ *Τριπολιτικός* καὶ ἡ *Ἐπιστολὴ* πρὸς τὸν Ἀριστόξε-
νο¹⁰⁹) εἶχαν ἀντίστοιχο περιεχόμενο. Ὁ *Τριπολιτικός*, δηλ. πολιτεία ποὺ
ἀγκαλιάζει καὶ τὰ τρία εἶδη πολιτευμάτων: βασιλεία, ἀριστοκρατία καὶ
δημοκρατία¹¹⁰, ἐκτεινόταν σὲ ἕνα μόνο βιβλίον¹¹¹, καὶ δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἄλλο ἀπὸ
τὸ ἔργο τοῦ Δικαίαρχου ποὺ ἀναφέρεται ὡς *Σπαρτιατῶν πολιτεία* καὶ διαβαζόταν

102. Martini, 552.

103. Hirzel, I 319, Wehrli, I 65.

104. Ἀθήν., XIV, 620d: τοὺς δ' Ἐμπεδοκλέους καθαρμούς ἐραψώδησεν Ὀλυμπίαισι
Κλεομένης ὁ ῥαψωδός, ὡς φησιν Δικαίαρχος ἐν τῷ Ὀλυμπικῷ.

105. Hirzel, ὁ.π.

106. *Ad Att.* XIII 30.2.

107. Beaujeu, 324¹.

108. *Ad Att.* XII 5b, XIII 4.1, 5.1, 6.4, 32.3, 33.3.

109. *Ad Att.* XIII 32.2.

110. Φωτ., *Βιβλιοθ.* 37.

111. Ἀθήν., IV 141a κ.έ.

μιὰ φορά κάθε χρόνο στη Σπάρτη¹¹². Θέμα του ήταν τὸ μικτὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης. Τῆ διδασκαλία τοῦ Δικαίρχου γιὰ τὸ πολίτευμα τοῦ Λυκούργου παραλαμβάνει ὁ Πολύβιος καὶ τὸ θεωρεῖ ὑποδειγματικό¹¹³. ἀλλὰ καὶ ὁ Πλούταρχος ἀναφέρεται στὶς δικαιοκρατικές ἀντιλήψεις γιὰ τὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης¹¹⁴, ποὺ γενικὰ ἔχει μοναδικὸ ἐνδιαφέρον μὲ τὴν ἀνάμιξη δημοκρατίας, ἀριστοκρατίας καὶ βασιλείας¹¹⁵.

Ἡ σειρά καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Κικέρων ἀναφέρεται στὴν Ἐπιστολὴν τοῦ Δικαίρχου στὸν Ἀριστόξενο: *Τριπολιτικὸν non invenio et epistulam eius quam ad Aristoxenum misit*¹¹⁶, πείθει ὅτι καὶ τὸ περιεχόμενό της ἦταν πολιτειολογικό· δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ἡ Ἐπιστολὴ ἦταν ἓνα εἶδος παραρτήματος τοῦ *Τριπολιτικοῦ*¹¹⁷.

Παράλληλα μὲ τὴν πολιτειολογία, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀπασχολοῦσε τὸν Κικέρωνα καὶ ἡ φιλοσοφία, καὶ εἰδικὰ τὸ θέμα «ψυχῆ». Ἡ *Consolatio* ποὺ ἔγραψε γιὰ τὸν ἑαυτό του πρέπει νὰ περιεῖχε σκέψεις γι' αὐτὸ τὸ θέμα, οἱ ὁποῖες τὸν ὀδήγησαν στὸ γράψιμο τῶν *Tusculanae disputationes*¹¹⁸. Τὸ θέμα αὐτὸ τὸν ἀπασχολοῦσε παράλληλα μὲ τὸ πολιτειολογικὸ καὶ γι' αὐτὸ ζητᾶ ἀπὸ τὸν Ἀττικὸ τὰ δύο ἔργα τοῦ Δικαίρχου *Περὶ ψυχῆς* (μαζὶ μὲ τὸ *Περὶ τῆς εἰς Τροφωνίου καταβάσεως*): αὐτὰ τὰ ἔργα ἦταν ὁ *Κορινθιακός* καὶ ὁ *Λεσβιακός* διάλογος, ποὺ καθένα τους χωριζόταν σὲ τρία βιβλία¹¹⁹. Καὶ τὰ δύο τὰ ἐπικαλεῖται ὁ ρήτορας στὶς *Tusculanae disputationes*¹²⁰, τὸ πρῶτο ὅταν θεωρεῖ τὴν ψυχὴ ταυτόσημη μὲ τὸ σῶμα ἢ τὴ δύναμη τοῦ ζωντανοῦ σώματος, τὸ δεύτερο ὅταν θεωρεῖ τὴν ψυχὴ οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτη¹²¹, πράγμα ποὺ κατὰ βάση εἶναι ἀπόρροια τοῦ προηγούμενου δικαιοκρατικοῦ δόγματος¹²². Ὅταν τὰ ζητοῦσε λοιπὸν ὁ Κικέρων σκεφτόταν κάτι ποὺ ἀργότερα¹²³ πῆρε μορφή ὡς *Tusculanae*

112. Σούδ. (Bekker), 292 β, λ. «Δικαίρχος (h)» [= Ἀπ. 1 (Wehrli I)].

113. VI 3.8, 10.6-10.

114. Συμπ. πρ. VIII 2.2, p. 719 B.

115. Βλ. Jaeger, *Ursprung* 390¹. Ὁ I. Γ. Ταϊφάκος, «Il 'De re publica' di Cicerone e il modello dicearcho della costituzione mista», *Πλάτων* 31 (1979) 128 κ.έ. ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Κικέρων δὲν εἶχε διαβάσει τὸν *Τριπολιτικὸν* τοῦ Δικαίρχου· πρότυπό του γιὰ τὸ μικτὸ πολίτευμα ἦταν ἴσως ὁ Παναίτιος.

116. *Ad Att.* XIII 32.2.

117. Wehrli, I 65.

118. Rose, I 162.

119. Martini, 556-557.

120. Στὸ I 21 καὶ 77 ἀντίστοιχα· πρβ. καὶ I 51.

121. Βλ. καὶ Moraux, *Aristotelismus* 243 κ.έ.

122. Γενικὰ γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Δικαίρχου γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὶς διαφορῆς του μὲ ἄλλους Περιπατητικούς· βλ. E. Rohde, *Psyche: Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, I-II, Darmstadt 1974 (= 2^a1898, *1894), II 309².

123. Ἡ συγγραφὴ ἄρχισε στὰ τέλη Ἰουνίου τοῦ 45 π.Χ., βλ. Shackleton-Bailey, V 350.

disputationes ἡ φράση ὁμως μετὰ τὴν ὁποία τὰ ζήτησε: *Τριπολιτικὸν non invenio et epistulam eius quam ad Aristoxenum misit. tris eos libros maxime nunc vellem; apti essent ad id quod cogito*¹²⁴, δημιούργησε πρόβλημα μετὰ τὸ *tris libros*.

Τὸ *Περὶ τῆς εἰς Τροφωνίου καταβάσεως* περιεῖχε τὶς ἀπόψεις τοῦ Δικαίρχου γιὰ τὴ μαντική, καὶ αὐτὸ μπορεῖ θαυμάσια νὰ συνδέεται μετὰ τὴν *Περὶ ψυχῆς*, ἀφοῦ ἡ θέση τοῦ φιλόσοφου γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν μαντείων καθορίζεται ἀπὸ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν ψυχὴ¹²⁵. Ἔτσι ἔχουμε δύο ομάδες συγγραμμάτων τοῦ Δικαίρχου· ἡ πρώτη, μετὰ φιλοσοφικὸ περιεχόμενον, ἔχει αὐτὴ τὴ στιγμὴ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Κικέρωνα, καὶ ἀπόδειξη ἀποτελεῖ τὸ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ὑλοποιήθηκε μετὰ τὶς *Tusculanae disputationes* ἡ δευτέρα, μετὰ πολιτειολογικὸ περιεχόμενον, σχετίζεται μετὰ ἓνα ἐνδιαφέρον ποῦ τοῦ ὑπαγορεύεται ἀπὸ κάποιον τρίτο, ἀλλὰ δὲν τὸν συγκινεῖ ἰδιαίτερα, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ὀδήγησε σὲ ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ ὁ *Πολιτικὸς σύλλογος* δὲν γράφτηκε ποτέ. Τὰ βιβλία λοιπὸν ποῦ πραγματικὰ θέλει ἀνήκουν στὴν πρώτη ομάδα καὶ σωστὰ ἀριθμοῦνται ὡς τρία ἔργα, χωρὶς νὰ λογαριάζεται ὁ ἀριθμὸς τῶν τμημάτων καθενὸς· ἀκόμα, ἡ ἀντωνυμία *utrosque* δηλώνει πῶς ὁ Κικέρων ξέρεي πολὺ καλὰ ὅτι τὰ ἔργα *Περὶ ψυχῆς* εἶναι δύο, καὶ μαζί μετὰ τὴν *Περὶ τῆς εἰς Τροφωνίου καταβάσεως* ἀνταποκρίνονται στὸν ἀριθμὸ τρία. Ὁ *Τριπολιτικὸς* ἦταν ἓνα ἔργο (καὶ ἓνα βιβλίον), καὶ ἡ *Ἐπιστολὴ* πρὸς τὸν Ἀριστόξενο δύσκολα θὰ χαρακτηριζόταν βιβλίον ἀπὸ τὸν ρήτορα.

Τὸ θέμα τῶν «τριῶν βιβλίων» ἔχει προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, ἀλλὰ βέβαια δὲν βρέθηκε ὁμόφωνη λύση. Οἱ Tyrrell καὶ Purser (V 101³) ταλαντεύονται ἀνάμεσα σὲ δύο ἐκδοχές: θεωροῦν πιθανὸ τὰ τρία βιβλία νὰ ἀναφέρονται στὰ δύο ἔργα *Περὶ ψυχῆς* καὶ στὸ *Περὶ τῆς εἰς Τροφωνίου καταβάσεως*, δὲν ἀποκλείουν ὁμως νὰ πρόκειται γιὰ τὸ *Περὶ τῆς εἰς Τροφωνίου καταβάσεως*, τὸν *Τριπολιτικὸν* καὶ τὴν *Ἐπιστολήν*. Ὁ Shackleton-Bailey (V 350) ὑποστηρίζει πῶς ἡ ἔκφραση ἀφορᾷ μόνον τὸ *Περὶ τῆς εἰς Τροφωνίου καταβάσεως*, ἐνῶ ὁ Wehrli (I 65) περιλαμβάνει στὰ *tris eos libros* ὅλα τὰ βιβλία ποῦ ἀναφέρονται, δηλ. τὰ *Περὶ ψυχῆς*, τὸ *Περὶ τῆς εἰς Τροφωνίου καταβάσεως* καὶ τὸν *Τριπολιτικὸν*, τοῦ ὁποίου παράρτημα θεωρεῖ τὴν *Ἐπιστολήν*. Ὁ Beaujeu (VIII 319²) ὑποθέτει ὅτι τὰ τρία δικαιοκρατικὰ ἔργα μπορεῖ νὰ ἦταν τὸ *Περὶ τῆς εἰς Τροφωνίου καταβάσεως*, ὁ *Τριπολιτικὸς* καὶ ἡ *Ἐπιστολὴ* πρὸς τὸν Ἀριστόξενο καὶ θεωρεῖ βέβαιον ὅτι τὰ δύο ἔργα *Περὶ ψυχῆς* δὲν περιλαμβάνονται στὸν ἀριθμὸ τρία —εἴτε αὐτὸς ἀναφέρεται σὲ ἔργα εἴτε σὲ βιβλία—. ἀφοῦ πρωταρχικὸς σκοπὸς τοῦ ρήτορα ἦταν νὰ γράφει τὸν *Πολιτικὸν σύλλογον*, στὸν ὁποῖο ἀνάγεται τὸ *ad id quod cogito*, καὶ ἡ παράκληση τοῦ Κικέρωνα στὸν Ἀττικὸ νὰ τοῦ στείλει τὰ *Περὶ ψυχῆς* δὲν φανερώνει ἄμεση ἀνάγκη καὶ συνεπῶς τὸ *maxime nunc vellem* δὲν τὰ ἀφορᾷ.

Ἡ λύση αὐτὴ συνεπάγεται καὶ ἓνα ἄλλο συμπέρασμα. Στις 2 Ἰουνίου τοῦ 45 π.Χ. ὁ Κικέρων γράφει: *Dicaearchi librum accepi et Kataβάσεως exspecto*¹²⁶.

124. *Ad Au.* XIII 32.2.

125. Ἔτσι Wehrli, I 47.

126. *Ad Au.* XIII 33.2.

Τὸ *Librum* δὲν μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὰ *Περὶ ψυχῆς*, γιατί γι' αὐτὰ θὰ ἔγραφε *libros*, τὸ *Περὶ τῆς εἰς Τροφονίου καταβάσεως* τὸ ἐξαιροῦμε, ἀφοῦ τὸ περιμένει, ὅπως καὶ τὴν *Ἐπιστολὴν* πρὸς τὸν Ἀριστόξενο, ἀφοῦ αὐτὴ δὲν μποροῦσε νὰ τὴ χαρακτηρίσει *librum*, καὶ ἔτσι καταλήγουμε πὼς τὸ *librum* ἀφορᾷ τὸν *Τριπολιτικόν*, πού βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ περιλαμβάνεται στὰ *iris eos libros*.

Καὶ σ' αὐτὸ τὸ θέμα ὑπάρχουν διαφωνίες. Οἱ Tyrrell καὶ Purser (V 107) ὑποθέτουν ὅτι τὸ *librum* εἶναι παρέμβλημα, ἀντὶ τοῦ *Τριπολιτικόν* πού ἐξέπεσε. Ὁ Shackleton-Bailey (V 357) θεωρεῖ πιθανὸ τὸ *librum* νὰ ἀναφέρεται εἴτε στὸν *Τριπολιτικόν*, εἴτε στὴν *Ἐπιστολὴν* πρὸς τὸν Ἀριστόξενο, σίγουρα ὅμως ὄχι στὸ *Περὶ ψυχῆς*. Ὁ Wehrli (I 16), δίνοντας τὸ χωρίο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κικέρωνα ὡς Ἀπ. 18c, παραθέτει: *Dicaearchi librum <Περὶ ψυχῆς> accepi et Kataβάσεως exspecto*, δέχεται δηλ. (ὅπως σημειώνει στὸ ὑπόμνημα) τὴν προσθήκη τοῦ Lambinus, πού βέβαια δὲν τὴν παραδίδουν οἱ κώδικες· ἡ προσθήκη ὅμως εἶναι ἀνεπιτυχῆς, γιατί ἀντιφάσκει στὸ *Περὶ ψυχῆς utrosque*.

Ἐνῶ οἱ μέχρι τώρα ἀναφορὲς τοῦ Κικέρωνα σὲ δικαιοαρχικά ἔργα συνδέονταν, ὅπως εἶδαμε, μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ ρήτορα νὰ γράψει καὶ αὐτὸς σχετικὲς πραγματεῖες, ἡ πρώτη ἀναφορὰ του στὸ Δικαίαρχο δὲν δηλώνει κάτι τέτοιο¹²⁷· στὴν πρώτη σχετικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀττικό¹²⁸ ἀναλύεται σὲ ἐκφράσεις θαυμασμοῦ: *Πελληναίων in manibus tenebam et hercule magnum acervum Dicaearchi mihi ante pedes exstruxeram. o magnum hominem, et unde multo plura didiceris quam de Proclio. Κορινθίων et Ἀθηναίων puto¹²⁹ me Romae habere*. Καὶ εἶναι φανερό ὅτι οἱ *Πολιτεῖες* πού διαβάζει (*Πελληναίων*) ἢ σκέφτεται (*Κορινθίων* καὶ *Ἀθηναίων*) εἶναι ἔργα τοῦ Δικαίαρχου, ὅπως ἀναγνωρίζεται γενικά¹³⁰. Ἡ μόνη ἀντίρρηση προβάλλεται ἀπὸ τὸν Wehrli¹³¹, πού ξέροντας καλύτερα τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀποδίδει τὰ γραπτὰ τοῦ μαθητῆ στὸν δάσκαλο. Ἀλλὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ ρήτορας δὲν ξέρει τί διαβάζει, ὅταν μάλιστα δὲν περιορίζεται σὲ ἀπλὴ μνεῖα τίτλων, ἀλλὰ τοὺς συνοδεύει καὶ μὲ ἓνα ἐκτεταμένο σχόλιο; Τὸ χωρίο, τόσο ἀπλὸ καὶ καθαρό, δὲν ἐπιτρέπει τέτοιες ἀμφισβητήσεις· ὁ Κικέρων διαβάζει μὲ ἀπόλαυση Δικαίαρχο καὶ τὸν ἀνακαλύπτει, χωρὶς δάσκαλο τώρα, ὡς πολιτειολόγο¹³².

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ὁ Κικέρων δὲν εἶναι καθόλου ὁ ἀπλὸς ἀντιγραφέας,

127. Ὁ Shackleton-Bailey, I 353, ὑποθέτει ὅτι ὁ Κικέρων σκεφτόταν νὰ γράψει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (τέλη Δεκεμβρίου τοῦ 60 π.Χ.) μιὰ πολιτικοφιλοσοφικὴ πραγματεῖα· ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ὅμως δὲν στηρίζεται σὲ καμιὰ δῆλωση ἢ —ἔστω— ὑπαινιγμὸ τοῦ ρήτορα.

128. *Ad Au.* II 2.2.

129. Τὸ *puto* ἀναφέρεται βέβαια στὸν τόπο ὅπου τις ἔχει, καὶ ὄχι στὸ ἂν τις ἔχει.

130. Martini, 550, Constans, I 179^s, Shackleton-Bailey, ὁ.π.

131. I 65.

132. Ἐντελῶς λαθεμένη εἶναι ἡ μετάφραση αὐτοῦ τοῦ χωρίου ἀπὸ τὸν E. O. Windstedt, *Cicero, Letters to Atticus*, London 1970 (*1912), Loeb, I 113: «I have in hand my treatise on the constitution of Pellene».

πού μᾶς μεταδίδει ἀκριτα διάφορα ἀποσπάσματα ἀπὸ Ἑλληγες φιλοσόφους: ἔχει ἄμεση γνώση τῶν ἔργων τους καὶ συνεπῶς ἀποτελεῖ μιὰ καλὴ πηγὴ γιὰ τὴ θεώρηση τῶν τάσεων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἰδιαίτερα σὲ ἕναν αἰῶνα γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ πληροφορίες μας δὲν εἶναι τόσο πλούσιες.

7. Νομίζω ὅτι δὲν εἶχε προσεχτεῖ ὡς τώρα ὅτι οἱ ἀναφορὲς τοῦ Κικέρωνα στὸν Δικαίαρχο δίνουν κάποια σημαντικὰ στοιχεῖα καὶ γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ προβλήματος τῆς πατρότητας τοῦ Ἀριστοτέλη στὰ ἔργα ποῦ τοῦ ἀποδίδονται. Ὅπως εἶναι γνωστό, στὸν κατάλογο ποῦ παραθέτει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος (V 22-27), τελευταῖο ἔργο (πρὶν ἀπὸ τὶς Ἐπιστολές) τοῦ Σταγίριτη μνημονεύεται ἡ συλλογὴ *Πολιτεῖαι πόλεων δυοῖν δεούσαιν ρξη*· κατ' εἶδη δημοκρατικά, ὀλιγαρχικά, τυραννικά, ἀριστοκρατικά. Ἀπὸ αὐτὲς σώθηκε — σχεδὸν ὀλόκληρη — μόνο μία: ἡ Ἀθηναίων πολιτεία¹³³, καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ (ἢ ἀναφορὲς σὲ) ἄλλες 67¹³⁴. Γιὰ τὶς ὑπόλοιπες 91 δὲν ξέρομε τίποτε. Ἦταν ὅμως δυνατὸ νὰ ἔγραψε καὶ τὶς 158 *Πολιτεῖες* ὁ Ἀριστοτέλης; Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἔκταση καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς Ἀθηναίων πολιτείας (κεφ. 1-41: ἱστορικὴ ἔκθεση τῶν πολιτειακῶν μεταβολῶν στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ὡς τὶς μέρες τοῦ Ἀριστοτέλη, κεφ. 42-69: ἔκθεση τοῦ πολιτεύματος τῆς Ἀθήνας γύρω στὰ 325 π.Χ.) καὶ σκεφτοῦμε ὅτι ἀνάλογες θὰ πρέπει νὰ ἦταν καὶ οἱ ἄλλες *Πολιτεῖες*¹³⁵, ἔστω κι ἂν σὲ μερικὲς πόλεις-ἄστυα οἱ πολιτειακὲς μεταβολὲς δὲν ἦταν τόσο πυκνὲς ὅσο στὴν Ἀθήνα, θὰ καταλήξουμε στὸ ὅτι δὲν μπορούσε νὰ τὶς γράψει (ἢ καὶ νὰ τὶς ὑπαγορεύσει) ἕνας ἄνθρωπος¹³⁶, καὶ μάλιστα στὸν σχετικὰ λίγον χρόνον ποῦ εἶχε ὁ Ἀριστοτέλης στὴ διάθεσή του ἀφότου ἄρχισε αὐτὴ τὴν προσπάθεια. Ἡ Ἀθηναίων πολιτεία ἦταν πρώτη στὴ σειρά¹³⁷, καὶ ὑπολογίζεται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἔγραψε μετὰ τὸ 329 π.Χ., ἴσως στὰ 327 ἢ ἀκόμα καὶ στὰ 324,

133. Ἡ πατρότητά τῆς ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὸν U. v. Wilamowitz-Moellendorff, *Aristoteles und Athen*, I-II, Berlin 1893 (φωτοτ. ἀνατ. 1966) I 27 κ.ε. καὶ τὰ ἐπιχειρήματά του ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκουν ὁπαδούς, βλ. π.χ. C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1962 (*1952), 27 κ.ε. Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ἐρευνητῶν ὅμως εἶναι ἀντίθετη ἔτσι, W. Jaeger, *Aristotle; Fundamentals of the History of his Development*, trsl. R. Robinson, Oxford 1962 (*1923), 327, D. Ross, *Aristotle*, London 1964 (*1923), 16, E. Barker, *The politics of Aristotle*, Oxford 1979 (*1946), 377 κ.ε., P. Moraux, *Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote*, Louvain 1951, 116, K. Δ. Γεωργούλης, *Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίριτης*, Θεσσαλονίκη 1962, 96, I. Düring, *Aristoteles; Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg 1966, 477.

134. Moraux, ὁ.π.

135. Ἀπορεῖ κανεὶς πῶς ὁ Constans, I 179^s, ἔφτασε στὴ σκέψη ὅτι ἡ Πελληναίων πολιτεία τοῦ Δικαίαρχου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ περισσότερα ἀπὸ ἕνα βιβλία.

136. Βλ. καὶ G. E. R. Lloyd, *Aristotle: The Growth and Structure of his Thought*, Cambridge 1977 (*1968), 16 κ.ε.

137. Ἔτσι Jaeger, ὁ.π., Moraux, ὁ.π.

ένα χρόνο πριν φύγει για τὴ Χαλκίδα καὶ δύο πριν πεθάνει¹³⁸. Καὶ τὰ ἄλλα κομμάτια τῆς συλλογῆς ἀνήκουν στὴν ἴδια ἐποχὴ· ὑποθέτουν ὅτι πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ γράφτηκαν ἀπὸ συνεργάτες, ἴσως καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ δασκάλου¹³⁹. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, προετοιμάζοντας τὴ μετάβαση ἀπὸ τὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια στὰ Πολιτικά, ἀναφέρει ὅτι θὰ χρησιμοποιήσει στοιχεῖα ἐκ τῶν συνηγμένων πολιτειῶν¹⁴⁰. Αὐτὸ βέβαια δὲν λύνει τὸ πρόβλημα τοῦ πόσες ἦταν οἱ Πολιτεῖες, πόσες ἔγραψε ὁ καθένας (καὶ ποιοί), καὶ ἂν γιὰ τὴν ἴδια Πολιτείαν ἔχουμε περισσότερους ἀπὸ ἓνα συγγραφέα, γιατί σημαίνει μόνο ὅτι στὶς μέρες τοῦ Σταγίριτη ὑπῆρχε κιόλας μιὰ κάποια συλλογὴ τους, ἄγνωστο ὅμως μὲ πόσα ἔργα. Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Κικέρωνα ἀποτελοῦν λοιπὸν κάποια ἐνδειξη, ποὺ πρέπει νὰ τὴν ἀναλύσουμε. Ὁ Κικέρων ἀναφέρεται ρητὰ (*Ad Att.* II 2.2) στὶς Πολιτεῖες τοῦ Δικαίρχου γιὰ τοὺς Πελλήνεις, τοὺς Κορινθίους καὶ τοὺς Ἀθηναίους· τὴν πρώτη τὴν ἔχει στὰ χέρια του στὸ Ἄντιο (*Πελληναίων in manibus tenebam*), τὶς ἄλλες δύο ὑποθέτει ὅτι τὶς ἔχει ἀφήσει στὴ Ρώμη (*Κορινθίων et Ἀθηναίων puto me Romae habere*). Δὲν ἀπομένει λοιπὸν καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι αὐτὲς οἱ Πολιτεῖες εἶναι γραμμένες ἀπὸ τὸν Δικαίρχο· ἀντίστοιχες Πολιτεῖες ὅμως ἀποδίδονται καὶ στὸν Ἀριστοτέλη, καὶ διερωτᾶται κανεὶς ἂν καὶ γιατί δάσκαλος καὶ μαθητὴς εἶχαν γράψει ἔργα γιὰ τὰ ἴδια θέματα.

Ἡ συλλογὴ τῶν Πολιτειῶν δὲν ἦταν διδακτικὲς σημειώσεις γιὰ νὰ δικαιολογεῖται πολλαπλὸ γράψιμό τους¹⁴¹, καὶ ἔτσι πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἂν πραγματικὰ ὑπῆρχαν παράλληλα Πολιτεῖες τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Δικαίρχου γιὰ τὶς ἴδιες πόλεις, καὶ —ἂν ὑπῆρχαν— πόσο ἔμοιαζαν ἢ διέφεραν. Ἡ μοναδικὴ πληροφορία γιὰ τὴν Πελληναίων πολιτείαν τοῦ Ἀριστοτέλη βρίσκεται στὸν Ἀρποκρατίωνα¹⁴², καὶ εἶναι τόσο ἀόριστη, ὥστε νὰ καθίσταται ἀμφίβολη, ἀφοῦ μάλιστα ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Πολιτικά του δὲν ἀναφέρεται πούθενά στοὺς Πελλήνεις. Τὰ δύο ἀποσπάσματα (516 καὶ 517 Rose) ἀπὸ τὴν Κορινθίων πολιτείαν τοῦ Ἀριστοτέλη ἀνήκουν στὴ βιογραφία τοῦ Περιάνδρου ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο (I 98-99) καὶ φαίνεται νὰ ἔχουν περισσότερη σχέση μὲ τὸν τύραννο, παρὰ μὲ τὸ πολίτευμα τῆς Κορίνθου· ἀλλὰ καὶ στὰ Πολιτικά τοῦ

138. Γιὰ τὴ χρονολογία θανάτου του βλ. Δ. Δ. Λυπουρλή, Ἀριστοτέλης· Βίος καὶ ἔργα, *Χρονικὰ Χαλκιδικῆς* 35 (1979) 12.

139. Jaeger, 327 κ.έ., Barker, 386, Moraux, *ὁ.π.*, 133.

140. *Ἡθ. Νικ.* X 9, 1181b17· ὁ Λυπουρλή, *ὁ.π.*, 25, θεωρεῖ ὅτι ἡ συγκέντρωσή τους ἐγινε κατὰ τὰ ταξίδια τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀνάμεσα στὰ 347 καὶ 335, ἀσφαλῶς ὅμως ἐννοεῖ τὴ συγκέντρωση τοῦ ὕλικου καὶ ὄχι τὸ γράψιμό τους, ἢ τὴν κατάρτιση τῆς συλλογῆς.

141. Ὁ Martini, 550, θεωρεῖ ὅτι ὁ Δικαίρχος ἔγραψε —κατὰ τὸν τρόπο τοῦ Ἀριστοτέλη— ὀλόκληρη σειρά Πολιτειῶν, χωρὶς βέβαια νὰ ἀναφέρει ἀριθμὸ· αὐτὸ ὅμως πρέπει νὰ κριθεῖ ὡς ὑπερβολή, γιατί ἔγραψε βέβαια μερικές, ἀλλὰ μέσα στὴ γενικὴ προσπάθεια τοῦ Λυκείου νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ «συνταγματικὲς» ἱστορίες τῶν πόλεων-ἄστεων.

142. I 199.13 (Dindorf), λ. «μαστῆρες»: ὡς Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Πελληναίων πολιτείᾳ

Σταγυρίτη οἱ πολλαπλὲς ἀναφορὲς στὴν Κόρινθο¹⁴³ ἀνάγονται πάντοτε στοὺς τυράννους ἢ τοὺς νομοθέτες τῆς, χωρὶς καμιάν ἄλλη πληροφορία γιὰ τὴν πολιτειακὴ ἱστορία τῆς. Γιὰ τὴν Ἀθηναίων πολιτείαν δὲν ἀπομένουν ἀμφιβολίες· πρέπει μάλιστα νὰ μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀριστοτελικὸ ἔργο ἔχουμε καὶ μιὰ σειρὰ ἀποσπάσματα ποῦ (χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ ἀνήκουν ὅλα στὸ χαμένο ἀρχικὸ μέρος τῆς) δὲν ταιριάζουν μ' αὐτό¹⁴⁴, καθὼς καὶ μιὰν Ἐπιτομή τῆς ἀπὸ τὸν Ἡρακλείδη τὸν Ποντικὸ¹⁴⁵. Ἀναλογία μ' αὐτὴ τὴ διπλὴ συγγραφικὴ παραγωγὴ παρουσιάζεται καὶ γιὰ τὴ Σπάρτη. Ὁ δάσκαλος ἔγραψε μιὰ Λακεδαιμονίων πολιτείαν¹⁴⁶ καὶ ὁ μαθητὴς μιὰ Σπαρτιατῶν πολιτείαν¹⁴⁷.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ Πολιτεῖες τῶν Πελληναίων καὶ τῶν Κορινθίων εἶχαν γραφεῖ ἀπὸ τὸν Δικαίαρχο καὶ κυκλοφοροῦσαν ὡς ἔργα του· δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι ὅμοιες Πολιτεῖες εἶχε γράψει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὴν ἀναφορὰ τοῦ Κικέρωνα δὲν ὑπάρχει ἡ λέξις πολιτεία, ἀλλὰ ἡ γενικὴ πληθυντικὸς (Πελληναίων, Κορινθίων, Ἀθηναίων) τὴν ἀναπληρώνει. Ὅσο γιὰ τὴν Ἀθηναίων πολιτείαν, εἶναι βέβαιο ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ Κικέρωνα κυκλοφοροῦσε μιὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δικαίαρχου (στὴν ὁποία ἄραγε ἀνήκουν τὰ ἀσύμβατα ἀποσπάσματα ποῦ παραθέτει ὁ Rose;), ἐνῶ παράλληλα ὑπῆρχε καὶ ἡ ἀντίστοιχη τοῦ Ἀριστοτέλη· τὸ ἴδιο πρέπει νὰ δεχτοῦμε καὶ γιὰ τὴ Σπαρτιατῶν (ἢ Λακεδαιμονίων) πολιτείαν. Ἡ ταυτόχρονη κυκλοφορία ἔργων δύο συγγραφέων μὲ τὸν ἴδιο τίτλο μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ περιεχόμενό τους δὲν ἦταν ταυτόσημο. Εἰδικὰ μάλιστα γιὰ τὴ Σπαρτιατῶν πολιτείαν, τὸ ἔργο τοῦ Δικαίαρχου ἦταν περισσότερο ἐγκώμιο τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος¹⁴⁸, γι' αὐτὸ καὶ κάθε χρόνον διαβαζόταν—ὅπως εἶδαμε—σὲ εἰδικὴ τελετῇ.

Ἡ ὑπαρξὴ κειμένων γιὰ τὶς διαφορὲς Πολιτεῖες ἀπὸ τὸν δάσκαλο καὶ τοὺς μαθητὲς εἶναι βέβαιη, καὶ τὸ σύνολο εἶχε περιληφθεῖ στὸ σχετικὸ Corpus τοῦ Λυκείου· γι' αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἀργότερα τὶς ἀνέφεραν ὅλες ὡς ἀριστοτελικές,

143. B 6, 1265β13, B 12, 1274α31, 38, 41, Γ 9, 1280β15, E 6, 1306α23, 10, 1310β29, 11, 1313α37, 12, 1315β22.

144. F. G. Kenyon, *Aristotelis: Atheniensium Respublica*, Oxford 1951 (*1891), Oxf. Class. Texts, [71], sub. fr. 4: *Cetera fragmenta quae ad Aristotelis rem publicam Atheniensium a quibusdam relata sunt (...) nunc videmus huic libello non pertinere*.

145. Kenyon, ὁ.π., 72-74.

146. Ἄπ. 532-545 (Rose).

147. Βλ. καὶ σ. 252 κ.έ.

148. Ἀντίθετα ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιφέρει τὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης γιὰ τὸν θεσμό τῶν βασιλέων καὶ τὰ φιδίτια, Πολιτ. B 9, 1271α22 κ.έ., 26 κ.έ.

καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ πῶς ὁ ἀριθμὸς 158 τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου¹⁴⁹ ἀνέβηκε στίς περίπου 250 πὸν παραδίδουν οἱ ὑπομνηματιστές¹⁵⁰.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

Δ. Μ. ΤΣΙΤΣΙΚΛΗ

149. Γιὰ τὴν πηγὴ τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου βλ. Moraux, *Les listes* 243 κ.έ., *Aristotelismus* I 4².

150. Ἄμμων., *Προλεγ. εἰς Κατηγ.* (Busse, *Comm. Arist. Graeca* IV/IV), 3.26 κ.έ., Ἡλία, *Προλεγ. εἰς Κατηγ.* (Busse, *Comm. Arist. Graeca* XVIII/I), 113.29 κ.έ.